

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI  
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI  
SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI**

**PEDAGOGIKA FAKULTETI**

**PSIXOLOGIYA KAFEDRASI**

**Xudoynazarov Azamat**

**O'QUVCHILARDA TAFAKKUR VA XOTIRANING RIVOJLANISHI**

**5140800 – Pedagogika va psixologiya ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavr  
akademik darajasini olish uchun yozilgan**

**BITIRUV MALAKAVIY ISHI**

**Ilmiy rahbar: X.Tursunmurodov**

Bitiruv malakaviy ishi psixologiya kafedrasida bajarildi. Kafedraning 2013-yil 31-maydagi majlisida muhokama qilindi va himoyaga tavsiya etildi (bayonnoma № 10).

**Kafedra mudiri:**

**dots.A.Saidov**

Bitiruv malakaviy ishi YaDAKning 2013-yil \_\_\_\_ iyundagi majlisida himoya qilindi va \_\_\_\_ foizga baholandi (bayonnoma № \_\_\_\_).

**YaDAK raisi:**

**A'zolari:**

**SAMARQAND – 2013**

## **Mundarija:**

|                                                                                                                         |           |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| <b>Kirish.....</b>                                                                                                      | <b>3</b>  |
| <b>I bob. Ta’lim jarayonida tafakkur va xotiraning ahamiyati .....</b>                                                  | <b>7</b>  |
| <b>1.1. Tafakkur xususiyatlari va uning ahamiyati</b>                                                                   | <b>7</b>  |
| <b>1.2. Fikr yuritish operatsiyalari.....</b>                                                                           | <b>14</b> |
| <b>II bob. Turli yoshdagi o’quvchilarda tafakkur va xotiraning shakllanishi .....</b>                                   | <b>22</b> |
| <b>2.1. O’quvchilarda tafakkur operatsiyasi turlarining vujudga kelishida ta’limning ahamiyati.....</b>                 | <b>22</b> |
| <b>2.2. O’quvchilarda xotira jarayonlari, turlari va individualligini rivojlantirishda ta’lim-tarbiyaning roli.....</b> | <b>39</b> |
| <b>Xulosa.....</b>                                                                                                      | <b>48</b> |
| <b>Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati.....</b>                                                                          | <b>53</b> |

## KIRISH.

**Mavzuning dolzarbligi:** Tafakkur - inson aqliy faoliyatining yuksak formasidir. Tafakkur atrofidagi olamni bilish qurolidir va inson oqilona amaliy faoliyatining vujudga kelishi uchun shartdir.

Tafakkur jarayonida fikr paydo bo'ladi, bu fikrlar insonning ongida muhim tushunchalar shaklini oladi. Tafakkur nutq – til bilan chambarchas bog'langan. Insonda tafakkur va nutq bo'lganligi tufayli u hayvonlardan farq qiladi va shu sababli u ongli mavjudotdir. Inson o'z atrofidagi olamda bo'lgan buyumlar va hodisalarni ongli ravishda idrok qiladi, ongli ravishda eslab qoladi hamda esga tushiradi va ongli ravishda harakat qiladi.

Sezgi va idroklarga, xotira va tasavvurlarga nisbatan tafakkur odamlarning bilish va amaliy faoliyatida alohida ahamiyatga ega.

Chunonchi, kishi fikr qilish faoliyati jarayonida o'z xotirasi, idroki, tasavvuri va fikrlarining to'g'riligini, aniqligini va haqiqiylikni belgilab oladi shularning voqyelikka muvofiqmi yoki muvofiq emasligini belgilab oladi.

Masalan, biz quyoshning har kun sharqdan chiqib, g'arbga botayotganligini hammamiz ko'ramiz (idroki qilamiz). Biz Yerning qimirlamay turganligini, quyosh esa yer atrofida aylanayotganligini ko'ramiz. Ko'p asrlar davomida juda ko'p kishilarning qilgan fikriy faoliyati natijasidagina, uzoq davom qilgan kuzatishlar va tadqiqotlar natijasidagina xaqiqatda quyosh yer atrofida aylanmasdan, balki yer o'z o'qi atrofida va quyosh atrofida aylanayotganligi aniqlandi. Demak, quyoshning harakati to'g'risidagi bizning bevosita idrokimiz voqyelikka, haqiqat holga to'g'ri kelmas ekan, voqyelikning to'g'ri aks etishi, ya'ni haqiqat hol - bunda tafakkur yordami bilan aniqlandi. Yuqoriroq bosqichlarda bunday fikrlash tafakkur jarayonlaridagi hosil bo'lgan hukmlar va tushunchalar ularning chinligini yoki chin emasligini aniqlashda ifodalanadi.

## **Voqyelik tafakkurda idrok va tasavvurlardagiga qaraganda chuqurroq va to'laroq aks etadi.**

Biz sezgi, idrok, xotira va tasavvur vositasi bilan bilib olishimiz mumkin bo'lmagan narsa yoki hodisalarni, bu narsa yoki hodisalarning xususiyatlarini, ularning bog'lanish va munosabatlarini tafakkur vositasi bilan bilib olamiz. Masalan, bizga ma'lumki, agar yorug'lik nuri shisha prizma orqali o'tkazilsa, bu nur spektrning yetti rangiga ajralib ketadi, bu ranglarni biz idrok qilamiz (ko'zimiz bilan ko'ramiz), lekin fizikadan bizga shu narsa ma'lumki, bu nurlardan bo'lak, yana boshqa nurlar ham bor. Bu nurlar, infragizil va ultrabinafsha nurlar deb ataladi. Bu nurlarni biz ko'rmaymiz, idrok qilmaymiz, ammo xotiramizda saqlay olamiz. Bunday nurlarni borligi tafakkur yordami bilan kashf qilingan.

**Tafakkur – voqyelikning umumlashtirib aks ettirilishidir.** Biz ayrim-ayrim narsalarni va hodisalarni, masalan, alohida stolni yoki stulni idrok qilamiz va tasavvur qilamiz, ammo umuman stol va stul to'g'risida, umuman mebel va umuman narsa to'g'risida esa fikrlashimiz mumkin. Umumiylash natijasida bir hukmning o'zida ayni vaqtda yakka bir narsa to'g'risidagina fikr qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga narsalarning butun bir turkimi to'g'risida ham fikr yuritish mumkin. Masalan «O'zbekistonning fuqarolari teng huquqlidirlar» degan hukmda ayrim bir kishi haqida fikr yuritmasdan, balki O'zbekistonning hamma fuqarolari haqida fikr yuritiladi.

Tafakkur - inson aqliy faoliyatining yuksak formasidir. Tafakkur atrofidagi olamni bilish qurolidir va inson oqilona amaliy faoliyatining vujudga kelishi uchun shartdir.

Tafakkur jarayonida fikr paydo bo'ladi, bu fikrlar insonning ongida muhim tushunchalar shaklini oladi. Tafakkur nutq – til bilan chambarchas bog'langan. Insonda tafakkur va nutq bo'lganligi tufayli u hayvonlardan farq qiladi va shu sababli u ongli mavjudotdir. Inson o'z atrofidagi olamda bo'lgan buyumlar va hodisalarni ongli ravishda idrok qiladi, ongli ravishda eslab qoladi hamda esga tushiradi va ongli ravishda harakat qiladi.

Sezgi va idroklarga, xotira va tasavvurlarga nisbatan tafakkur odamlarning bilish va amaliy faoliyatida alohida ahamiyatga ega.

Chunonchi, kishi fikr qilish faoliyati jarayonida o'z idroki, tasavvuri va fikrlarining to'g'riligini, aniqligini va haqiqiylikni belgilab oladi shularning voqeyelikka muvofiqmi yoki muvofiq emasligini belgilab oladi.

Shundan kelib chiqib biz, malakaviy bitiruv ishimizning mavzusini

« O'quvchilarda tafakkur va xotiraning rivojlanishi » deb belgilandi.

**Mavzuning maqsadi:** O'quvchilarda tafakkur va xotiraning rivojlanishining samarali shakl va metodlarini aniqlash.

**Mavzuning obyekti:** O'quvchilarda tafakkur va xotiraning rivojlanishi jarayoni.

**Mavzuning predmeti:** O'quvchilarda tafakkur va xotiraning boshqa psixik jarayonlar bilan bog'liqligi.

**Mavzuning maqsadidan kelib chiqadigan vazifalar:**

- Tafakkur va xotiraning boshqa bilish jarayonlar bilan aloqasini aniqlash va tahlil etish
- Tadqiqot natijasida to'plangan materiallarni umumlashtirish.
- Tafakkur va xotiraning boshqa bilish jarayonlar bilan aloqasida paydo bo'ladigan o'zgarishlarni aniqlash.
- **Mavzuni o'rganishda qo'llanilgan metodlar:** qo'yilgan muammoga oid pedagogik, psixologik va metodik adabiyotlar mazmunini o'rganish, nazariy jihatdan tahlil etish; psixologik kuzatuv; suhbat; anketa so'rovi; psixologik tajriba; matematik-statistik metod.

**Mavzuning metodologik asosi:** O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, Oliy va O'rta maxsus xalq ta'limi vazirliklari tomonidan qabul qilingan qarorlar, me'yoriy hujjatlar; pedagogika, psixologiya va metodika bo'yicha xorijiy tajribalar, nazariyalar va konsepsiyalar, shuningdek, respublikamiz olimlarining qarashlari; O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov tomonidan bu sohasida ilgari surilgan g'oyalardan iborat.

**Mavzuning ilmiy farazi:** O'quvchilarda tafakkur va xotiraning rivojlanishini tahlil qilib o'rganish mumkin, ya'ni:

- O'quvchilarda tafakkur va xotiraning rivojlanishini tahlil qilsak:
- O'quvchilarda tafakkur va xotiraning rivojlanishini tahlil qilishning maqbul shakl, metod va vositalar tizimi ishlab chiqilsa;
- O'quvchilarda tafakkur va xotiraning rivojlanishi usullaridan samarali foydalanilsa:

# 1 BOB. TA'LIM JARAYONIDA TAFAKKUR VA XOTIRANING AHAMIYATI.

## 1.1. Tafakkur xususiyatlari va uning ahamiyati.

Biz sezgi, idrok va tasavvur vositasi bilan bilib olishimiz mumkin bo'lmagan narsa yoki hodisalarni, bu narsa yoki hodisalarning hususiyatlarini, ularning bog'lanish va munosabatlarini tafakkur vositasi bilan bilib olamiz. Masalan, bizga ma'lumki, agar yorug'lik nuri shisha prizma orqali o'tkazilsa, bu nur spektrning yetti rangiga ajralib ketadi, bu ranglarni biz idrok qilamiz (ko'zimiz bilan ko'ramiz), lekin fizikadan bizga shu narsa ma'lumki, bu nurlardan bo'lak, yana boshqa nurlar ham bor. Bu nurlar, infra-qizil va ultrabinafsha nurlar deb ataladi. Bu nurlarni biz ko'rmaymiz, idrok qilmaymiz. Bunday nurlarni borligi tafakkur yordami bilan kashf qilingan.

**Tafakkur – voqeyelikning umumlashtirib aks ettirilishidir.** Biz ayrim-ayrim narsalarni va hodisalarni, masalan, alohida stolni yoki stulni idrok qilamiz va tasavvur qilamiz, ammo umuman stol va stul to'g'risida, umuman mebel va umuman narsa to'g'risida esa fikrlashimiz mumkin. Umumiylash natijasida bir hukmning o'zida ayni vaqtda yakka bir narsa to'g'risidagina fikr qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga narsalarning butun bir turkimi to'g'risida ham fikr yuritish mumkin. Masalan «O'zbekistonning fuqarolari teng huquqlidirlar» degan hukmda ayrim bir kishi haqida fikr yuritmasdan, balki O'zbekistonning hamma fuqarolari haqida fikr yuritiladi.

Narsa yoki hodisalar o'rtasidagi eng muhim bog'lanishlar va munosabatlar tafakkur yordami bilan ochiladi. Bunday bir misolni olib ko'raylik. Siz qalamni barmoqlaringiz bilan stoldan 20 santimetr balandda ushlab turibsiz. Barmoqlaringizni ochib yuborsangiz qalam stol ustiga tushadi, uning taqillagani (tovushi) eshitiladi. Biz bu hodisalarni birin-ketin idrok qilamiz va ularni xuddi shu tartibda tasavvur qilishimiz mumkin. Lekin biz bunda hodisalarning ma'lum vaqt ichida birin-ketin sodir bo'lishini idrok qilamiz, xolos, ammo ayni

vaqtda tafakkur yordami bilan bu hodisalarning bir-biriga qonuniy bog'lanishidagi chuqurroq sabablar va bundan kelib chiqadigan natijalar ochiladi. Biz hodisalarning birin-ketin o'tayotganliginigina qayd qilib qolavermaymiz, balki birinchi hodisa bo'lgani uchun ikkinchi hodisa ro'y beradi, undan keyingi hodisalarning har qaysisi (masalan, tovush) oldingi hodisa ro'y berganligi uchun (qalam stolga urilganligi uchun) sodir bo'ldi, deb aniq qilib aytamiz va oldingi hodisaning ro'y berganligi keyin shu hodisani muqarrar keltirib chiqarganligini anglaymiz. Bu hodisalarda ularning ma'lum bir vaqt ichida birin-ketin sodir bo'lganligini idrok qilganimizdan tashqari, ular o'rtasida sabab-natija bog'lanishi, ya'ni qonuniy bog'lanish bor, deb aniq qilib aytamiz. Biz bu sabab-natija tariqasidagi bog'lanishning o'zini bevosita idrok qila olmaymiz, uni sezgi organlarimiz vositasi bilan his qilolmaymiz (ko'rmaymiz, ushlab ko'rmaymiz, eshita olmaymiz), balki shu bog'lanish borligini idrokimizga asoslanib turib fikr qilish yo'li bilan topamiz.

So'ngra, ayrim hodisalardagi sabab-natija bog'lanishlari ochilganligiga asoslanib, umumiyashtirish yo'li bilan voqyelikning umumiy qonuniyatlarini topib olamiz.

Masalan, suvning yaxlab qolganligiga temperaturaning pasayganligi ( $0^{\circ}$  dan pastga tushib ketganligi) sabab bo'lganligi aniqlangan bo'lsa va bu hodisa boshqa bir qancha hollarda ham aniqlangan bo'lsa ana shu hollarni umumiyashtirish natijasida: «Temperatura  $0^{\circ}$  dan past bo'lganida suv hamisha muzlaydi» degan hukmda ifodalangan qonun topilgan. Hodisalar o'rtasidagi mavjud sabab-natija bog'lanishlarini bilganligimiz uchun, hodisalarning o'zgarish va taraqqiysi qonunlarini bilganligimiz uchun biz hozirgi paytda mavjud bo'lmagan yoki hozirgi paytda bizning oldimizda ro'y bermagan hodisalarning yuz berishini *oldindan* aytib berishimiz mumkin. Masalan, termometrda temperaturaning  $0^{\circ}$  dan past tushganligini ko'rishimiz bilan, endi suv muzlaydi, deb oldindan ayta olamiz. Astronomlar osmondagi jismlarning harakat qonunlarini bilganliklari uchun quyosh yoki oy qachon tutilishini raso aniq qilib oldindan aytib beradilar. Ijtimoiy turmushning

asoschilari ochib bergan qonunlarini bilish ijtimoiy-siyosiy voqyealarning qanday bo'lib borishini oldindan ko'rib turish imkoniyatini beradi.

Oldindan ko'rish o'z oldimizga maqsadlar qo'yishimizga va shu maqsadlarga muvofiq harakat qilishimizga imkon beradi.

Oldindan ko'rish va atrofimizdagi buyumlarning xoscalarini bilish tufayli insoniyatning hozirgi tajribasi vujudga kelgan, bu esa xilma-xil mehnat bilan shug'ullanish imkoniyatini ochib bermoqda.

**Binobarin, tafakkur insonning shunday aqliy faoliyatidirki, bu faoliyat voqyelikni eng aniq, (to'g'ri), to'liq, chuqur va umumiyashtirib aks ettirishga (bilishga), insonning tag'in ham oqilona amaliy faoliyat bilan shug'ullanishiga imkon beradi.**

Bosh miya po'stining biron bir uchastkasi emas, balki bosh miyaning butun po'sti qilayotgan faoliyat tafakkurning nerv-fiziologik negizidir. Analizatorlarning miyaga borib tutashgan uchlari o'rtasida vujudga keladigan murakkab muvaqqat bog'lanishlar tafakkur qilish uchun birinchi galda ahamiyatga ega.

Yuqorida aytib o'tilganidek, ikkinchi signal sistemasi bilan birinchi signal sistemasining bir-biriga ta'sir o'tkazishida muvaqqat bog'lanishlarning vujudga kelishi tafakkurning spesifik nerv-fiziologik mexanizmlaridir. I. P. Pavlov aytganidek, «avvalo umuminsoniy empirizmni, (insonning tajribasi, orttirgan bilimlari) nihoyat atrof olamni va insonning o'zini ham bilish uchun oliy qurol bo'lgan fanni ham yaratuvchi mahsus insoniy, oliy tafakkur» ayni shu bog'lanishlar asosida voqye bo'ladi. (Posobiye sobraniye, III tom, 2-kitob, 232-bet)

Tafakkurni yo'naltirib turadigan asosiy nerv-fiziologik negiz shunday yo'l ko'rsatib turuvchi refleksdirki, bu refleks tafakkur qilish jarayonlarida katta rol o'ynaydi.

Odam tevarak-atrof olamni shaxsan bilib olayotgan chog'ida yoki o'zi harakat qilayotgan chog'idagina emas, balki shu bilan birga, u o'zining (og'zaki yoki yozma) nutqi bilan o'z fikrlarini boshqa odamlarga o'tkazayotganida hamda boshqa odamlarning fikr va bilimlarini o'zi o'zlashtirib olayotgan chog'da ham fikr qilaveradi.

Ayrim kishilarning tafakkuri o'zining mazmundorligi, chuqurligi va kengligi jihatidan, mustaqilligi, samaraliligi va tezligi jihatidan turli hollarda turlicha namoyon bo'ladi. Bular tafakkurning sifatini tashkil qiluvchi belgilardir.

Tafakkurning mazmundorligi avvalo u yoki bu narsalar yoki hodisalar to'g'risidagi, voqyelikning u yoki bu sohalari to'g'risidagi muhokamalar va tushunchalar odamning ongida qanchalik o'rin olganligidan kelib chiqadi. Odamda fikr nechog'li ko'p bo'lsa va bu fikrlar nechog'li xilma-xil bo'lsa, uning tafakkuri shu qadar mazmunli bo'ladi, uning aqli shu qadar boy bo'ladi. Lekin tafakkurning mazmundorligi mavjud fikrlarning miqdori bilangina belgilanmaydi, tafakkurning mazmundorligi shu fikrlarda nimalar aks ettirilganligi bilan ham belgilanadi. Shu sababli tafakkur faqat boy bo'lganidagina emas, shu bilan birga, u ham chuqur bo'lganida, bunday tafakkur mazmundor tafakkur deb hisoblanadi.

Voqyelikning eng muhim xossalari va sifatleri, eng muhim bog'lanishlari va munosabatlari tafakkurda aks etganida bunday tafakkur chuqur tafakkur deyiladi.

Tafakkurning mazmundorligi (boyligi va chuqurligi) odamning faoliyatiga, bilimiga va tajribasiga, odamda xayolning qay darajada rivojlanganligiga va odamda qiziqish havaslarning borligiga bog'liqdir,

Tafakkurning mazmundorligi va chuqurligi uning kengligi bilan chambarchas bog'langan, voqyelikning eng ko'p sohalarini o'z ichiga olgan, hozirgi vaqti, uzoq o'tmishni va uzoq kelajakni o'z ichiga olgan tafakkurni biz keng tafakkur deb hisoblaymiz. Tafakkuri keng bo'lgan kishilarni odatda biz aqli keng, saviyasi baland va nazar doirasi keng kishilar deb, xilma-xil ma'lumotli kishilar deb ataymiz. Keng tafakkur ba'zan unchalik chuqur bo'lmasligi, yuzaki bo'lishi mumkin. Shunday odamlar ham bo'ladiki, ular hamma narsa to'g'risida fikr yuritaveradilar, lekin ularning muhokamalarida kundalik tajribadan har bir kishiga ma'lum bo'lgan narsalarga nisbatan yangilik juda kam bo'ladi.

Voqyelikning asosan biror kichik (tor) qismini o'z ichiga olgan tafakkur tor tafakkur deb ataladi. Tor tafakkur ham mazmuni, hatto chuqur bo'lishi mumkin. Bunday tafakkur biror «tor ixtisos» ga ega mutaxassislarda uchraydi. Lekin tor

tafakkur ba'zan o'z mazmuni jihatidan ayni bir vaqtda nochor, mayda va yuzaki bo'ladi.

Fikrning kengligi ham odamning tajribasiga va bilimiga hamda shularga bog'liq bo'lgan qiziqish havaslariga ham bog'liqdir.

Tafakkur o'zining mustaqilligi jihatidan turlicha bo'lishi mumkin: tafakkur mustaqil va nomustaqil bo'lishi mumkin.

Odam yangi vazifalarni qo'yishda o'zi tashabbus ko'rsatib, shu vazifalarni boshqa odamlarning yordamisiz, o'zining alohida yo'llari bilan hal qilaversa, shu odamning, tafakkuri mustaqil tafakkur bo'ladi. Jumladan, tafakkurdagi mustaqillik aqlning sertashabbus bo'lishida, pishiq bo'lishida va tanqidiy fikr yuritishida ifodalanadi.

Aqlning sertashabbusligi yangi, o'zining masala va vazifalarini o'zi qo'yishda hamda shu vazifalarni hal qilish uchun o'zining yo'llari va vositalarini o'zi qidirishga va topishga intilishda ifodalanadi,

Biror ijtimoiy foydali nazariy va amaliy vazifalarni jamoa bo'lib hal etishda aktiv ishtirok etgan odamning ham tafakkur qilishida mustaqillik namoyon bo'ladi.

Aqlning pishiqligi vazifalarni hal qilishdagi odat qatoriga kirgan, shablon bo'lib qolgan (ko'pincha, eskirib qolgan) usullardan holi bo'la bilishda, vazifalarni hal qilishning yangi usullarini tez topa olishda yoki tanlay olishda va shu usullarni joy-joyiga qarab ishlata bilishda ifodalanadi.

Aqlning tanqidiyligi o'zining yoki o'zgalarni fikrlarini, haqiqatga mos bo'lish-bo'lmaslik jihatidan tekshira bilishda va shu fikrlarga baho bera bilishda ifodalanadi. Aqlning tanqidiyligi aytilgan fikrlarning turmush uchun amaliy qiymatini aniqlay bilishda ham ifodalanadi. Aqlning «tanqidiyligi» odamning o'z fikrlariga va o'zganing fikrlariga tanqidiy nazar bilan qarashi demakdir.

Fikrlash vazifalari boshqa kishilar tomonidan qo'yilganidagina va qo'yilgan vazifalar faqat tayyor formalarga asoslanib va boshqa kishilarning bevosita yordami bilan hal qilinayotganidagina ozmi-ko'pmi aktiv ravishda ishga solingan tafakkur nomustaqil tafakkurdir.

Tafakkurning mustaqilligini, uning boshqa kishilarning tafakkuridan to'laravishda mustaqil va ajralgan tafakkur tariqasida tushunish yaramaydi, albatta. Tafakkurning mustaqilligi haqiqatga olib kelganidagina, odam o'zining fikrlash faoliyatida ilmiy asoslarga, progressiv tashabbuslarning hammasiga tayangandagina bunday mustaqillik qimmatga ega bo'ladi. Shu sababli tafakkurning mustaqilligi avtoritetni, obro'ni, nufuzni e'tirof etishni istisno qilmaydi. Tafakkurning mustaqilligi odamning o'z faoliyatida ilg'or fikrlarni, ulug' kishilar tafakkurining mahsullarini o'zlashtira va foydalana bilishda ham ifodalanadi. Mustaqil fikrlash ilg'or kishi uchun mo'tabar qo'llanmadir.

Fikrning mustaqilligi uning mahsuldorligi bilan chambarchas bog'langan.

Fikrning mahsuldorligi biron vaqt davomida biror jihatdan qimmatli bo'lgan va mustaqil ravishda vujudga keltirilayotgan fikrlarning miqdorida ifodalanadi. Tafakkurni biz sermahsul va kam mahsul yoki mahsulsiz tafakkur deb aytishimiz mumkin.

Agar odam muayyan bir vaqt ichida biror jihatdan qimmatli va yangi fikrlarni (masalan, ilmiy sohada) ko'p yaratayotgan bo'lsa, agar u ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan yangi nazariy va amaliy vazifalarni hal qilayotgan bo'lsa, bunday kishining tafakkurini biz sermahsul, original tafakkur deb ataymiz.

Tafakkurning tezligi qo'yilgan savolga uzil kesil javob olingan vaqt bilan belgilanadi. Albatta, bu vaqt oddiy tafakkur jarayonlarida ancha qisqa bo'ladi va murakkab tafakkur jarayonlarida uzunroq bo'ladi. Oddiy tafakkur jarayonlari shu bilan farq qiladiki, bunday tafakkur prosesslarida savollar qo'yilishi bilanoq darhol shu savollarning javobi kelib chiqadi. Shunday kishilar borki, ularda, murakkab fikrlash operasialari ham juda tez o'tadi. Bunday kishilarni hozirjavob, zehni o'tkir kishilar deb ataymiz. Ayrim kishilarda tafakkur jarayoni sekinroq, o'tadi hatto oddiy tafakkur jarayonlarida ham bunday odamlar qo'yilgan savolga tayyor javobni birmuncha vaqt o'ylab turib javob beradilar, ba'zan savolni qaytarib so'raydilar. Tafakkurning tezligi bir qancha faktorlarga: fikrlash uchun kerakli materialning xotirada mustahkam o'rnashib qolganligiga va

shu materialni qanchalik tez esga tushira olishga, jumladan, assosiativ jarayonlarning tezligiga, odamdagi hislarning mavjudligiga, odamning diqqatiga, qiziqishiga, shuningdek, nerv sistemasining holatiga ham bog'liqdir. Tafakkurning tezligi odamning bilimlariga, ilmiga, mantiqiy formalarni va tafakkur qoidalarini qay darajada egallab olganligiga, fikrlash faoliyatining epchilligiga, fikrlash ko'nikmalarining qay darajada rivojlanganligiga bog'liqdir.

Tafakkurning tezligi faqat shu shartlargagina bog'liq bo'lib qolmasdan, shu bilan birga, hal qilinishi lozim bo'lgan vazifaning xarakteriga, mazmuniga va qay darajada murakkabligiga ham bog'liqdir. Yuqorida aytib o'tilganidek, murakkab tafakkur jarayonlari ba'zan bir necha yil davom qiladi. Chunonchi, yuksak nerv faoliyatining asosiy muammolarini zo'r fikr ishlatib hal qilmoq uchun I. P. Pavlovga ko'p yillar kerak bo'ldi, Ma'lumki, Nyuton, Pavlov va boshqa ulug' kishilar o'z tafakkurlarining tezligi bilan farq qilar edilar (Lomonosov Nyutonni zehni juda o'tkir kishi deb aytgan edi). Ularning fikrlash ishi uzoqqa cho'zilib ketganligiga, fikrlash operasiyalarining sustligi emas, balki mana shu ulug' kishilar hal qilgan muammolarning murakkabligi sabab bo'ldi. Agar ular hal qilgan vazifalarning kattaligini va ular erishgan natijalarning kattaligini e'tiborga olsak, ularning aqli naqadar tez ishlaganligiga taajjulanishimiz kerak. Odamdagi tafakkur jarayonlarining tezligiga asosan shu jarayonlarning muayyan bir vaqt ichida qanchalik sermahsul bo'lganligiga qarab baho beriladi.

## 1.2. Fikr yuritish operatsiyalari.

Tafakkur qilish jarayoni biror psixik elementlarning shunchaki bir-biri bilan almashinishi tarzida voqye bo'lmagan, balki alohida aqliy operatsiyalar – biz idrok qilayotgan yoki tasavvur qilayotgan narsalar (obyektlar) ustida, biz umumiydushgan va abstrakt tushunchalarga ega bo'lgan obyektlar ustida aqliy harakatlari qilish tarzida voqye bo'ladi.

Tafakkur qilish – operativ prosessdir.

Taqqoslash, analiz va sintez, abstraksiya va umumiydushtirish, konkretlashtirish, klassifikatsiya va sistemaga solish aqliy operatsiyalarning asosiy turlaridir.

Bizda yangi hukmlar ana shu operatsiyalar jarayonida hosil bo'ladi, real olamdagi narsalar va hodisalar to'g'risidagi tushunchalar vujudga keladi.

### **Taqqoslash.**

*Taqqoslash* – shunday bir aqliy operatsiyadirki, bu operatsiya ayrim narsalar o'rtasida o'xshashlikni yoki tafovutni, tenglik yoki tengsizlik borligini, bir xillik yoki qarama-qarshilik borligini aniqlashda ifodalanadi.

K.D.Ushinskiy tafakkur va bilish jarayonlaridagi taqqoslashning juda muhim ahamiyati borligini uqtirib, bunday degan edi: «...taqqoslash har qanday tushunishning va har qanday tafakkurning asosidir. Olamdagi narsalarning hammasini taqqoslab ko'rish yo'li bilan bilolmasak boshqa yo'l bilan bilolmaymiz, agar biz hyech narsa bilan solishtirishimiz va farqini bilib olishimiz mumkin bo'lmagan biron yangi narsaga duch kelganimizda edi (basharti shunday narsa bor bo'lsa), u holda biz shu narsa to'g'risida hyech qanday fikr hosil qila olmagan bo'lur edik va uning to'g'risida biror so'z ayta olmagan bo'lur edik»<sup>1</sup>. (Izbrannyye sochineniya, II tom, 1939 yil, 436-bet)

Narsalarning o'xshashligi yoki tafovuti dastlab bevosita sezgilarda va idroklarda aks etadi. Taqqoslash fikr qilish jarayoni bo'lib, bu prosess idrok qilinayotgan narsalarning o'xshashligi yoki tafovutini aniqlash lozim bo'lganda,

yoxud sezgilarda va idrokda bevosita aks etmagan o'xshashlik va tafovutni topish lozim bo'lgan hollarda voqye bo'ladi.

Amaliy taqqoslash bir narsani ikkinchi narsaga solishtirib ko'rilayotganda, masalan, bir qalamni ikkinchi qalamga, o'lchov chizig'ini taxtaga va shu kabilarga solishtirib ko'rilayotganda sodir bo'ladi. Biz masofani santimetrli lenta bilan o'lchayotganimizda, og'irlikni tortib ko'rayotgani mizda va boshqa shu kabi hollarda taqqoslash jarayoni sodir bo'ladi.

Taqqoslash tasavvur qilinayotgan yoki o'ylanilgan narsalarni bir-biriga fikran solishtirib ko'rish yo'li bilan ham bo'ladi. Masalan, biz o'zimiz turgan binoni boshqa ko'chadagi binolar bilan taqqoslab ko'rib, ularning o'rtasidagi o'xshashlik va tafovutni topishimiz mumkin. Psixologiyani o'rganayotgan vaqtimizda biz hamisha ayrim psixik hodisalarni bir-biri bilan taqqoslaymiz va ulardagi o'xshashlikni ham tafovutni ham topamiz. Ayrim kishilarni bir-biriga taqqoslab, ularning qobiliyatlarida, xarakterida, qarashlarida va hokazolarda tafovut yoki o'xshashlik borligini topamiz, ikkita matematik ifodani:  $6 + 2$  bilan  $10 - 2$  ni taqqoslab, bu ifodalar qiymat jihatidan bir-biriga barobar (aynan) ekanligini bilib olamiz.

Voqyelikni chuqurroq va aniqroq bilish uchun bir-biriga juda o'xshash narsalardagi tafovutni va bir-biridan juda ham farq qiladigan narsalardagi bir-biriga o'xshashlik tomonlarini topa olish qobiliyati, ya'ni tafakkurning mana shunday qobiliyati ayniqsa katta ahamiyatga egadir.

«Agar siz,— deb yozgan edi Ushinskiy,— tashqi tabiatning biror narsasini ravshan tushunib olishni istasangiz, uning o'ziga juda o'xshash bo'lgan narsalardan bo'lgan tafovutini topingiz va uning o'zidan juda uzoq bo'lgan narsalar bilan o'xshashlik tomonlarini topingiz. Ana shunda siz shu narsa-ning eng muhim hamma belgilarini payqab olasiz, demak, shu narsani tushunib olasiz»<sup>1</sup>.  
(O'sha kitob, 436-bet)

### **Analiz va sintez**

Analiz — narsani (buyumlarni, hodisalarni, prosessni, tarkibiy elementlarga, qismlarga yoki tarkibiy belgilarga bo'lish demakdir.

Analiz jarayonida butunning uning qismlariga uning elementlariga bo'lgan munosabati aniqlanadi.

Biror moddiy narsani uning moddiy elementlariga ajratib bo'lish eng oddiy shakldagi analizdir. Stolni ayrim qismlarga bo'lish– uning oyoqlarini, yashiklarini va boshqa shu kabilarini bir-biridan ajratib olish mumkin. Ximik suvni vodorod bilan kislorodga ajratib yuboradi. Mana shu hollarning hammasida analiz narsalar va hodisalar bilan qilinadigan ish-harakatlarda ifodalanishi mumkin.

Analiz obyektlarni amalda ajratib bo'lmaydigan elementlarga yoki belgilarga bo'lishda ham ifodalanishi mumkin. Bu fikriy analiz, ya'ni fikrda qilinadigan analizdir. Chunonchi, stolni analiz qilgan vaqtimizda biz uning tusini, og'irligi va boshqa shu kabi belgilarini bilib olamiz. Suvning tiniqligini, og'irligini, bug'lanishini, temperaturasini, zichligini ham fikran ajratish mumkin.

Psixologiyani o'rganayotganimizda biz har bir psixik hodisani bir-biri bilan taqqoslabgina qolmasdan, balki, shu bilan birga, analiz ham qilamiz.

O'qish mashg'uloti vaqtida tafakkurning analiz qilish faoliyati katta o'rin tutadi. Chunonchi, savod o'rgatish, odatda, nutqni analiz qilishdan: gapni so'zlarga, so'zlarni bo'g'inlarga, bo'g'inlarni tovushlarga ajratishdan boshlanadi. Matematika masalasini yechish analiz qilishdan – dastlab bir qancha ma'lum sonlarni, so'ngra esa noma'lum sonlarni topishdan boshlanadi.

Sintez – analizning aksi yoki teskarisi bo'lgan tafakkur jarayonidir. Bu prosess obyektning ayrim elementlarini, qismlarini, belgilarini bir butun qilib qo'shishdan iboratdir. Sintez jarayonida murakkab bir butun narsa, yoki hodisa tarkibiga kirgan elementlar, yoki qismlar tariqasida olingan buyum yoki hodisalarning shu murakkab bir butun narsa yoki hodisaga bo'lgan munosabati aniqlanadi.

Sintez elementlarning, narsa va hodisalarning qismlarini bir butun qilib qo'shishdan iboratdir, amaliy analiz bo'lgani singari, sintez ham amaliy bo'lishi mumkin. Chunonchi, mashinaning ayrim detallari bir-biriga tegishli tarzda birlashtirilganda, ya'ni ular sintez qilinganda, yaxlit, butun mashina, masalan,

odimlovchi ekskavator hosil bo'ladi. Kislorod bilan vodorodning ximiyaviy birikishi natijasida suv hosil bo'ladi. Mana shu va shunga o'xshash hollarning hammasida sintez fikr qilish jarayonlarida va ish-harakatlarda sodir bo'ladiki, bu ish-harakatlar natijasida bir butun, yaxlit moddiy narsa hosil bo'ladi.

Analiz singari, sintez ham, fikran bo'lishi mumkin, ya'ni sintezda ayrim elementlarni faqat fikrda bir butun qilish mumkin. Masalan, biz chet tilning o'zimizga ma'lum bo'lgan so'zlaridan mazmunli gap tuzayotganimizda yoki ana shunday ma'lum so'zlardan tarkib topgan tayyor gapni o'qib tushunayotganimizda xuddi shunday prosess sodir bo'ladi.

Analiz singari, sintez ham, o'qish jarayonida katta o'rin tutadi. Masalan, o'qishga o'rgatish vaqtida tovushlar va harflardan bo'g'inlar, bo'g'inlardan so'zlar, so'zlardan gap tuziladi. Mana shuning o'zi – sintezdir. Adabiy asarlardagi ayrim qahramonlarning yoki tarixiy arboblarning qilgan ishlarini, fikrlarining, hislarini tasvirlash va analiz qilish yo'li bilan hamda sintez qilish natijasida shu arboblarning, shu qahramonlarning xarakteristikasi hosil bo'ladi.

Analiz va sintez yo'li bilan muayyan bir butun narsaning har bir ayrim qismining, har bir ayrim elementining shu butun narsadagi roli va ahamiyati, shu qismlar va elementlarning bir-biriga bog'lanishi, narsaning asosiy (muhim) belgilari va ikkinchi darajali belgilari aniqlanadi.

Analiz va sintez hamisha birlikda o'tadi. Bir butun narsa analiz qilinadi. Binobarin, sintez analizni taqozo qiladi. Muayyan qismlarni, elementlarni, belgilarni bir butun qilib birlashtirmoq uchun avvalo shu qismlarni, shu elementlarni va belgilarni analiz natijasida ajratib olish lozim.

«Tafakkur-deb yozgandi I.P.Pavlov,— albatta assosiasillardan, sintezdan boshlanadi, so'ngra sintezning ishi shu analiz bilan qo'shiladi. Analiz, bir tomondan, reseptorlarimizning, periferiya uchlarining analizatorlik qobiliyatiga, ikkinchi tomondan esa, bosh miya katta yarim sharlarining po'stida takomil topuvchi va voqyelikka muvofiq bo'lmagan narsalarni voqyelikka muvofiq bo'lgan narsalardan ajratib turuvchi tormozlanish jarayoniga asoslanadi.

Odam bosh miyasi katta yarim sharlarining po'stida qilinadigan analiz va sintez ham birinchi, ham ikkinchi signal sistemalarining signallarini o'z ichiga oladi. Birinchi signal sistemasi bergan behisob signallarning yangi umumlashuvlari ham ikkinchi signal sistemasida yuksak analiz va sintez qilinadi.

### **Abstraksiyalash, umumiyashtirish va konkretlashtirish**

Abstraksiya – shunday bir fikrlash jarayonidirki, bunda tafakkurda aks etilayotgan bir yoki bir necha obyektlarning biror belgisi (xususiyati, harakati, holati, munosabati) shu obyekt yoki obyektlardan fikran ajratib olinadi. Bu prosessda obyektдан ajratilgan bir belgining o'zi tafakkurning mustaqil obyekti bo'lib qoladi. Abstraksiya, odatda, analiz jarayonida yoki analiz natijasida sodir bo'ladi.

Masalan, sinfdagi doskani tasviriy analiz qilish jarayonida uning faqat bir belgisini – qoraligini ajratib olish mumkin va qora doska to'g'risida emas, balki doskaning qoraligi to'g'risida, so'ngra esa umuman qoralik to'g'risida fikr qilish mumkin. Biz odamlar, samolyotlar, suv, ot va hokazolarning ko'z oldimizdagi harakatini kuzatib turib, ularning bitta umumiy belgisini – harakatini fikran ajratib olishimiz va umuman harakat to'g'risida fikr qilishimiz mumkin. Chunonchi, abstraktlash yo'li bilan bizda uzunlik, kenglik, miqdor, tenglik, son, qiymat va boshqa shu kabilar to'g'risida abstrakt tushuncha hosil bo'ladi.

Buyumlarni bir-biri bilan taqqoslash chog'ida ham abstraksiyalash jarayoni sodir bo'ladi. Biron muayyan jihatlar hamisha bir-biri bilan taqqoslanadi, buyumlar yoki hodisalarning muayyan belgisiga (tusiga, shakliga, harakatlarining tezligiga va shu kabilarga) qarab, ular bir-biri bilan taqqoslanadi.

I.P.Pavlov fikr qilish faoliyatida abstraksiyaning alohida ahamiyati borligini o'qtirib, bunday degan edi:

«Umumiyashtirishga keng imkoniyat ochib bergan so'zning alohida xususiyati bo'lmish abstraksiya tufayli biz voqyelikka bo'lgan munosabatimizni vaqt, makon, sababiyat kabi umumiy tushunchalar formasiga solganmiz» («Pavlovskiye sredi», III tom, 320-bet)

Nutq til bo'lganidagina abstraksiya qilish mumkin. so'z bo'lmasa, hech bir tushunchani ifodalab bo'lmaydi.

Umumiylashtirish – tafakkurda aks etgan bir turkum narsalarning o'xshash, muhim belgilarini shu narsalar to'g'risidagi bitta tushuncha qilib, fikrda birlashtirish demakdir. Masalan, olmalarda, noklarda, o'riklarda, apelsinlarda va boshqa shu kabilarda bo'lgan o'xshash belgilar bitta tushunchada birlashadi, biz buni *meva* degan so'z bilan ifodalaymiz. Daraxtlar, o'tlar, gullar va boshqa shu kabilar «o'simlik» degan tushunchada umumiylashtiriladi, o'simlik va hayvonlar «organizm» degan tushunchada umumiylashtiriladi, harf va raqamlar «belgi» degan bir tushunchada umumiylashtiriladi.

Umumiylashtirish tafakkurning abstraktlashtiruvchi faoliyati bilan chambarchas bog'langandir. Abstraktlashtirish jarayonida ayrim narsalarning o'xshash belgilari aniqlanadi va shu o'xshash belgilar umumiylashtiriladi.

Abstraktlashtirish singari, umumiylashtirish ham so'z yordami bilan hosil bo'ladi. har qanday so'z yakka bir narsani yoki hodisani emas, balki o'xshash yakka-yakka obyektlarning ko'pchiligini ifodalaydi. Chunonchi, biz *stol* degan so'zni aytganimizda, bu bilan biz yakka-yakka ko'p stollarga taalluqli bo'lgan fikrni ifodalaymiz.

Fikrdagi abstraktlashtirish va umumiylashtirish jarayonlari ikkinchi signal sistemasining spesifik, o'ziga xos mexanizmlariga tayanadi. Nutq signallari (suz) tufayli,– deydi I. P. Pavlov,– «...nerv faoliyatining yangi tamoyili – abstraktlash va shu bilan birga, oldingi sistemaning behisob signallarini umumiylashtirish vujudga keladiki, bunda ham o'z navbatida ana shu umumiylashtirilgan yangi signallar tag'in analiz va sintez, qilinaveradi...»<sup>1</sup>. (Polnoye sobraniye sochineniy, III tom, 2-kitob, 215-bet)

Konkretlashtirish bir jihatdan qaraganda abstraksiyalash va umumiylashtirish jarayoniga qarama-qarshi yoki shu prosessning teskarisidir.

Konkretlashtirish, birinchidan, umumiy abstrakt belgini yakka obyektlarga tatbiq yoki mansub qilishda ifodalanadi. Masalan, biz «oq» deganimizda ko'z oldimizga qor, qog'oz, paxta va shu kabilar kelishi mumkin.

Biz «kuch» deganimizda odamni, mashinani, yorug'likni va shu kabilarni tasavvur qilishimiz mumkin. «To'rt burchakli» deganimizda bu belgi kvadratga, trapesiyaga, parallelogrammga, kitoblarga va shu kabilarga tatbiq qilinishi mumkin. Ikkinchidan, konkretlashtirish umumiy va yakka belgilari kamroq bo'lgan umumiylikni ochishda ifodalanadi. Masalan, biz olma, olxo'ri, uzumni mevalar qatoriga; stol, stul, divan va shu kabilarni mebel qatoriga qo'shamiz. Umumiy fikrlarni bayon qilish va izohlash chog'ida biz, odatda, keltiradigan misollarning hammasi konkretlashtirishning o'zidir.

### **Klassifikasiya va sistemaga solish.**

Atrofdagi olamni bilish uchun bitta narsani emas, balki ko'pchilik va xilma-xil narsalarni o'rganishga to'g'ri keladi. Shu sababli o'rganish uchun qulaylik tug'dirish maqsadida, shuningdek, amaliy maqsadlarda mana shu ko'pchilik narsalarni gruppalariga— turkumlarga bo'lishga to'g'ri keladi. Ko'pchilik narsalarni (narsalarni va hodisalarni) gruppalarga bo'lish klassifikasiya yoki turkumlarga bo'lish deb ataladi. Har bir gruppadagi muayyan narsaga xos bo'lgan biror belgiga qarab, shu narsalar turkumlarga bo'linadi. Narsalarning umumiy belgisi borligi ularni biror jihatdan bir-biriga o'xshash qilib qo'yadi. Masalan, kutubxonada kitoblar muqovasiga, formatiga, mazmuniga va shu kabi belgilariga qarab turkumlarga bo'linishi mumkin. O'quvchilarni, odatda, yosh yoki jinsiy belgilari bo'yicha, ulgurishlariga va shu kabilarga qarab turkumlarga bo'ladilar.

Turkumlarga bo'lish uchun asos qilib olingan belgi turkumlarga bo'lishning asosi deb ataladi.

Sistemaga solish shundan iborat bo'ladiki, bunda ayrim narsalar, faktlar, hodisalar va fikrlar muayyan tartibda makondagi, vaqtdagi tutgan o'rniga qarab yoki mantiqiy tartibda joylashtiriladi. Shu sababli makoniy xronologik va mantiqiy belgilar asosida sistemaga solish turlari ajratiladi. Mebelning xonadagi joylashtirilishi, daraxtlarning boqqa o'tqazilishi makoniy sistema namunasi bo'la oladi. O'tmishda bo'lib o'tgan voqyealarning xronologik tartibda joylashtirilishi shu voqyealarning vaqtiga qarab sistemaga solish namunasi bo'la oladi.

Matematikaga, falsafaga, mantiqqa doir darsliklarda ilmiy materialning joylashtirilishi mantiqiy sistemaga solishning namunasidir.

Sistemaga solish, odatda, turkumlarga bo'lish asosida o'tkaziladi va mana shu turkumlarga bo'lishning yakuni desa bo'ladi.

Xulosa chiqarish tafakkurning spesifik fikr yurituvchi operasiyasidir, lekin hukmlar masalasini bayon qilayotganimizda bu operasiya to'g'risida gapirish maqsadga muvofiqroq bo'ladi.

## **2 BOB. TURLI YOSHDAGI O'QUVCHILARDA TAFAKKUR VA XOTIRANING SHAKILLANISHI.**

### **2.1. O'quvchilarda tafakkur operatsiyasi turlarining vujudga kelishida ta'limning ahamiyati.**

Odamlarning ehtiyojlari, hayotiy qiziqishlari va faoliyatlari juda xilma-xildir. Shu sababli, odamning tafakkuri ham turli hollarda har xil turda namoyon bo'ladi. Bilish uchun kerak bo'lgan vazifalarni va har xil amaliy vazifalarni hal etishga to'g'ri kelib qolganida, shuningdek boshqa odamlarning fikrlarini nutq orqali va amaliy muomalada bilib olishga, tushunib olishga to'g'ri kelinganida odam o'z fikrini ishlatadi. Mana shundan ijodiy tafakkur va tushunish deb ataladigan tafakkur kelib chiqadi. Tafakkurning faolligi qay turda bo'lishiga qarab, u ixtiyoriy va ixtiyorsiz tafakkurga bo'linadi, tafakkurning umumiy lashganlik darajasiga qarab, u konkret va abstrakt tafakkurga, yo'nalishiga qarab, u nazariy va amaliy tafakkurga bo'linadi.

#### **Ijodiy tafakkur va tushunish**

Paydo bo'lgan savollarning javobini odam o'zi qidirib topsa, qo'yilgan vazifalarni odam o'zi hal qilsa, odamning ongida yangi hukmlar va tushunchalar paydo bo'lsa, bunday hollarda ijodiy tafakkur paydo bo'ladi.

Savollarning paydo bo'lishi yoki qo'yilganligi fikr qilish, tafakkur jarayonlaridagi boshlang'ich momentdir (yoki fazadir).

Idroklarda, tasavvurlarda, fikrlarda va nutqda biror yetishmagan, mukammal ifodalanmagan narsa sezilib qolganida, o'zining yangiligi, kutilmaganligi bilan e'tiborni jalb qiladigan narsa va hodisalar idrok qilinganida va shunga o'xshash fikrlar paydo bo'lganida bizning ongimizda savollar tug'iladi. Idrok, tasavvur va fikrlar bir-biri bilan «to'qnash» kelib qolganida, bir-biriga zid tushib qolganida savollar paydo bo'ladi. Bunday hollarda taajjublanish, hayratda qolish hissi tug'iladi va shu hislar bilan birlikda savollar ham ifodalanadi.

Inson faoliyatining hamma turlarida uning ehtiyojlari sababli savollar paydo bo'laveradi, faoliyat jarayonining o'zida bizda yangi savollar tug'iladi, yangi vazifalar qo'yiladi.

Nutq orqali muomala qilganimizda, kitoblarni o'qiyotgan vaqtimizda, narsalarni ko'zdan kechirayotganimizda, texnikaga va mexanikaga doir xilma-xil mashinalar bilan tanishayotganimizda va shu kabi hollarda bizda turli savollar tug'iladi.

Tafakkur jarayonining o'zi ham, bilish jarayonining o'zi ham muttasil har xil savollar tug'ilishiga sabab bo'ladi. Odam qanchalik ko'p bilaversa, uning oldida noma'lum narsalar shu qadar ko'p paydo bo'laveradi, unda shu qadar ko'p savollar tug'ilaveradi va uning o'zi shu qadar ko'p savol beraveradi. Bilishga qiziqish savollar qo'yishda katta rol o'ynaydi.

Kundalik hayotda shunday ham bo'ladiki, savol berilishi bilan darrov uning javobi ham topiladi. Masalan, «Bugun nima kun?» -«Bugun shanba», «Ikki marta uch qancha bo'ladi?» «Ikki marta uch – olti». Shunday qilib, bunday tafakkur jarayonida savolga javobni idrok qilinayotgan yaqin vaziyatning o'zi beradi yoki hammaga ma'lum ochiq-oydin haqiqatlar javob bo'lib xizmat qiladi. Kundalik hayotimizdagi nutqni bevosita tushunishning o'zi ham oddiy tafakkurga taalluqlidir.

Bu - tafakkurning oddiy, elementar jarayonlaridir. Bu ayrim hukmlar bizning idrokimizda ifodalanadi hamda tasavvurlar va tushunchalar tariqasida xotiramizda mustahkam o'rin oladi.

Ijodiy tafakkur to'g'risida gapirganimizda biz murakkab aqliy jarayonini nazarda tutamiz. Bu proses bir qancha bosqichlar (yoki fazalar) va momentlardan iborat bo'ladi.

Ijodiy tafakkur murakkab proses bo'lib, bu murakkab prosesda qo'yilgan savol ketidan (shu savolning murakkabligiga qarab dastlab vazifa ifodalanadi, so'ngra esa vazifani, masalani yechish jarayoni, ya'ni qo'yilgan savollarga javob qidirish jarayoni boshlanadi.

Vazifa, masala – yechilishi, hal qilinishi talab etilgan savoldir. Ifodalangan vazifa *maqsadni* ham o'z ichiga oladi. Bu maqsad noma'lumni topishga va shu tariqa hayronlik, taajjublanish va gumon hislaridan qutulishga intilishdan iboratdir. Tafakkurning murakkab jarayonlaridagi masalani ifodalashning o'zi, ko'pincha, murakkab faoliyat bo'ladi. Bunda nimalar ma'lum va noma'lumligini hisobga olishga, masala qanday vaziyatda yechilayotganligini hisobga olishga, yechilayotgan masalaning ahamiyatini tushunib olishga to'g'ri keladi.

Tafakkur jarayonining shundan keyingi bosqichi – javobni izlashdan, masalani hal etishga olib keladigan yo'llarni, vositalarni, qoidalarni, usullarni qidirish va tatbiq qilishdan iborat bo'ladi. Qo'yilgan savollarga beriladigan javoblarni ba'zan idrok qilinayotgan tevarak-atrofdagi vaziyatdan qidirishga to'g'ri keladi. Bunday hollarda tafakkur jarayonlaridagi odamning kuzatuvchilik qobiliyati katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Ba'zan lozim bo'lgan javob «xotira zapaslari» orasidan – tajriba va bilimlarimizdan topiladi. Imtihon berayotgan o'quvchining fikri, ko'pincha, shu tariqa ishlaydi, Ko'pincha tafakkur jarayonlarida kerakli javoblar xayol yordami bilan topiladi. Masalan, har xil tahminlar, ilmiy gipotezalar shu tariqa vujudga keladi, ko'pgina kashfiyotlar, texnika sohasida har xil ixtirolar qilinadi.

Ko'pincha, tafakkur jarayonlaridagi kerakli javoblarni muhokama qilish va uylab ko'rish, faraz qilish tafakkurning mantiqiy usullarini qo'llanish yo'li bilan topiladi. Masalan, matematika masalalari ana shu yo'l bilan yechiladi. Masala va vazifalarni yechish, qo'yilgan savolga javob qidirish jarayonida biz ba'zan yanglishamiz, shu masalani yechishga olib boradigan to'g'ri yo'ldan adashamiz. Olingan javobning o'zi yoki masalani hal etish usulining o'zi bizda shubha tug'diradigan paytlar ham bo'ladi. Bunday hollar tafakkur jarayonida yana bir payt – shu prosessning natijalarini tanqidiy tekshirib chiqish payti keladi. Ba'zan bu tanqidiy tekshirish masalani, vazifani hal etish jarayoni bilan ayni bir vaqtda, bab-baravar bo'laveradi. Fikr qilish

jarayonining mana shu nazoratlik qiluvchi paytida mantiqiy jarayonlar xulosa chiqarish, isbotlash, rad etish jarayonlari ayniqsa katta o'rin tutadi. Harakatning oxirgi va asosiy mezonini odamning tajribasidir.

Masalani, vazifani hal etish yo'llarini va qo'yilgan savollarga beriladigan javoblarni ko'pincha boshqa odamlardan qidirishga to'g'ri keladi. Faoliyatning boshqa turlarida bo'lgani kabi, tafakkur sohasida ham, odam o'zining ijtimoiy mavjudot ekanligini ko'rsatadi. Turli masalalarni, vazifalarni hal etish vaqtidagi tafakkur jarayonlari, ko'pincha, boshqa odamlar bilan nutq orqali aloqa qilish yo'li bilan voqye bo'ladi. Bu aloqa esa suhbatlashish, muhokama qilish, bahslashish va boshqa shu kabilardan iborat bo'ladi.

Tarixga kirgan va ulug' kishilarning nomlari bilan bog'liq bo'lgan ilmiy kashfiyotlar, falsafiy va ilmiy tushunchalar, turli nazariyalarning ko'pchiligi ayni vaqtda ko'p jihatdan jamoa tafakkurning, ba'zan bir necha bo'g'indagi odamlar tafakkurining mahsulidir.

Tafakkur jarayonidagi tushunish boshqa bir kishining og'zaki va yozma nutqini idrok qilish va uqib olish jarayonida sodir bo'ladi. Nutqni tinglayotganimizda yoki biror yozma tekstni o'qiyotganimizda, odatda, biz o'zimiz eshitayotgan yoki o'qiyotgan so'z birikmalarini to'g'ri idrok qilishga («payqab olishga») intilamiz.

Texnika buyumlari, mashinalar, ishlab chiqarish korxonalari bilan, avtomat va elektron apparatlar bilan, asbob va shu kabilar bilan tanishish jarayonida ham bizda tushunish sodir bo'ladn.

Bunday holda tushunish muayyan bir texnikaviy obyektga gavdalangan fikrlar sistemasini idrok qilishda («payqab olishda»), obyektning masalan, umuman hisoblash mashinasining va undagi ayrim detallarning ma'nosi va vazifasi nimaligini tushuna olishda namoyon bo'ladi.

Jumladan, o'zimiz idrok qilayotgan yoki tasavvur qilayotgan narsalarni o'zimizdagi mavjud tushunchalar qatoriga o'tkazishning o'zi ham tushunishimizning ifodasidir.

Ba'zi shartlar mavjud bo'lganidagina nutqni yoki buyumlarni to'g'ri (adekvat tarzda) tushunish mumkin. Chunonchi, har bir so'zning ma'nosini bilish, tilning grammatik formalarini egallab olish, o'zlashtirilayotgan sohada yetarli bilimga va tajribaga ega bo'lish bu tildagi nutqni tushunishning shartidir. Masalan, algebraga, geometriyaga va fizikaga doir bilimlarni o'zlashtirib olmoq uchun o'quvchilarning avvalo arifmetikadan bilimlari bo'lishi shart.

Texnikani tushunmoq uchun qandaydir texnikaviy tajribaga ega bo'lish, loaqal oddiy asboblardan foydalana bilish va loaqal oddiy mashinalar bilan tanish bo'lish kerak.

Tushunish ijodiy tafakkurdan farq qiladi, gavdalandiruvchi xayol bo'lgani kabi, tushunishni ham gavdalandiruvchi tafakkur deb ta'riflash mumkin.

Tushunish asosan, tayyor bilimlarni va ko'nikmalarni o'zlashtirishda sodir bo'ladigan tafakkurdir.

Maktabda o'qitish jarayonida tushunish katta rol o'ynaydi. O'quvchilarning bilimlarni uqib olishdagi muvaffaqiyatlari ularning shu bilimlarni qay darajada tushunishlariga bog'liq bo'ladi.

Odamning aqliy faoliyatida tushunish va mustaqil ijodiy tafakkur jarayonlari bir-birini istisno qilmaydi. Shuni nazarda tutish kerakki, tafakkurning bu ikkala turi ayni bir xil operasialardir: taqqoslash, analiz, sintez qilish va shu kabilarda sodir bo'laveradi.

Ba'zan tushunish jarayonida ham savollar qo'yishga va masalalarni hal qilishga to'g'ri keladi. Og'zaki nutqni idrok qilish chog'ida yoki kitobni o'qiyotganimizda, yohud biror texnika va mexanizmlarni ko'zdan kechirayotganimizda tushunib bo'lmaydigan, tushunish qiyin bo'lgan narsalar uchrab qoladi. Bunday hollarda «buni qanday tushunmoq kerak» degan savol tug'iladi, bu savolning javobini qidirish boshlanadi. Bundan tashqari, biror vazifani mustaqil hal qilmoq uchun, biror masalani mustaqil hal etmoq uchun biror nimani tushunish ham kerak. Masalan, hukm yuritishda chin xulosaga kelmoq uchun shu hukm yuritishga asos bo'lgan shart-sharoitning mazmunini to'g'ri tushunib olmoq kerak. Matematika masalasini yechayotgan o'quvchi avvalo shu masalaning

mazmunini tushunib olishi, ya'ni tekstda ifodalangan fikrni (hukmni va tushunchalarni) uning mantiqiy bog'lanishida to'g'ri uqib olishi, so'ngra esa masalani yechishga kirishuvi, ya'ni tushunilgan materialga asoslanib turib, har xil fikrlash jarayonlarini tatbiq qilish yo'li bilan noma'lum sonni qidirishi va topishi lozim bo'ladi.

Tushunish (idrok qilishdan iborat fikr yuritish jarayoni) va masalani mustaqil yechish (ijodiy fikr qilish) jarayonlari odam faoliyatida bir-biri bilan chambarchas bog'langan holda sodir bo'ladi va o'tadi.

Bola tug'ilgan kundan boshlab ba'zi narsalarni sezish va ba'zi hislarni kechirish qobiliyatiga ega bo'ladi. Lekin hali bu bolada fikr qilish bo'lmaydi; bola o'sgan sari, tajriba to'play borgan sari, nutq orqali aloqa qilish imkoniyati kengayib, faoliyati o'sib borgan sari ta'lim va tarbiya jarayonida uning tafakkuri ham o'sa boradi.

### **Yasli yoshidagi bolalarning tafakkuri.**

Bolalar tili chiqib, yaxshi gapira borgan sari, ularda fikrlar – ya'ni muhokamalar va tushunchalar shaklida ifodalanadigan tafakkur jarayonlari ham o'sib boradi. Lekin idrok va tasavvurlarning obrazlariga tayanuvchi hamda ish-harakatlarda ifodalanuvchi boshlang'ich konkret tafakkur bolalarda tili chiqmasdan oldin paydo bo'la boshlaydi.

Boladagi mana shunday boshlang'ich tafakkurni uning o'zi o'yinchoqlar, ba'zi buyum va idishlar bilan qilayotgan ba'zi harakatlarida ham ko'rish **mumkin**. Masalan, sakkiz-to'qqiz oylik bola shaqqildoqni, qo'ng'iroqchani qo'liga olib, ularni tovush chiqaradigan qilib qimirlatadi. Bolani kattalar ovqatlantirmoq uchun ovqat tepasiga olib kelganlarida, u qoshiqni olib, kosaga tiqmoqchi bo'ladi, so'ngra esa qoshiqni og'ziga olib boradi.

Bolalar bir yoshga yetganlarida kattalarning aytgan so'zlarini tushuna boshlaydilar. Kattalarning: «Qani qoshiq?», «Qani kosa?», «Soat qani?» degan savollariga javoban, bola shu narsalarga qayrilib qaraydi yoki qo'li bilan shu narsalarni ko'rsatadi. Bolaning atrofidagi kishilar aytgan so'zlarni tushunayotganligi uning endi fikr qila boshlaganligini ko'rsatadi.

Bola ikki yoshga yetganida uning tafakkuri hukmlarda ifodalana boshlaydi, bu davrda uning tili chiqib, yaxshi gapira oladigan bo'ladi. Bola o'z atrofidagi odamlar bilan nutq orqali aloqa qilib, tafakkurning mazmunini va formalarini ko'proq egallay boradi. Keyin bolaning tafakkuri nutqning o'sishi bilan birgalikda o'sib boradi.

Yasli yoshidagi bolalarning tafakkuri hali juda cheklangan bo'ladi. Yasli yoshidagi bola, asosan, o'zi shu onda idrok qilgan narsalari to'g'risida fikr qiladi. Ushinskiy degan ediki, «Bola agar shunday deb aytish mumkin bo'lsa, formalar, buyoqlar, tovushlar, umuman sezgilar orqali fikr qiladi». (K.D.Ushinskiy, *Izbrannyye pedagogicheskiye sochineniya*, II tom, Uchpedgiz, 1939, 156-bet).

Yasli yoshidagi bolalarda fikr qilish jarayonlari ularning hali sodda nutqlarida ifodalanadi. Bu nutq ko'pincha boshqa kishilarga murojat qilmay, o'ziga gapirishdan iborat bo'ladi. Bu fikr qilish jarayonlari ayni vaqtda idrok qilinayotgan narsalar bilan qilingan ish-harakatlarga bog'liq bo'ladi.

Bu yoshdagi bola narsalarni birining ustiga birini qo'yib yoki yonma-yon qo'yib taqqoslaydi: masalan, o'z o'yinchog'ini bo'lak-bo'lak qilib sindirib, uni analiz qiladi; kubiklardan yoki cho'plardan «uy» yasab, sintez qiladi; kubiklarni rangiga qarab terib, ularni turkumlarga ajratadi va umumiyashtiradi. Bu yoshdagi bolalarni hali o'z oldiga biror maqsad qo'ymaydi va o'z harakatlarini rejalashtirmaydi. Bola idrok va harakat qilar ekan, ayni vaqtda fikr ham qiladi.

Bolaga biror narsani ko'rsatib va «Bu nima?» deb savol berib, shu narsaning nomini aytish taklif qilinganida u «Stol» deb javob beradi, ya'ni o'z hukmini aytadi, «Qani aytchi, bu nima?» deyilgan savolga, «Bu kosa» deb javob beradi va hokazo. Agar bola narsaning nomini bilmasa, u savol bergan kishiga burilib, odatda, uning shu narsa nomini aytib berishini kutadn. Idrok qilinayotgan narsaning nomini aytishning o'ziyoq hukmdir. Lekin bolalar narsalar to'g'risida mana shunday bevosita hukmlar aytish shu narsalarning nomini aytib berish bilangina cheklanmaydilar, bolalar narsalarning ayrim belgilarini sifatini, harakatini, ya'ni o'zlari o'z tajribalarida tanishgan, o'zlari idrok qilgan belgilarini ham aytib beradilar.

Yasli yoshidagi bolalarda dastlabki xulosalar chiqarish hollarini ham ko'rish mumkin. Masalan, ikki yashar-u sakkiz oylik bola namoyishga chiqmoqchi bo'lib, otasiga ergashganida, otasi unga namoyishga faqat kattalar boradi, deb aytgan. Bola otasining bu gapidan o'zicha mustaqil xulosa chiqargan «Mening otim tatta (katta yog'och ot), otim boyadi, man boyaman» (otim katta bo'lgani uchun, men uni minib borsam menga hyech kim hyech narsa demaydi, degan gapni aytgan). Shu bola ikki yosh-u o'n oyga yetganida, kunlarning birida unga «Bolalar tuzlangan baliq yemaydi» deb aytishgan. Bola bunga javoban «Man tattaman, dadamdan tattaman, oyimdan tattaman, baliq yesam bo'ladi» deb aytgan. (N.A.Menchinskaya , «Dnevnik materi»).

Yasli yoshidagi bolalarda amaliy tafakkur jarayonlarida va so'zlarni o'zlashtirib olish yo'li bilan tajriba to'plana borgan sari, ularda boshlang'ich tushunchalar tarkib topib boradi. Yasli yoshidagi bola bir so'z bilan shu so'z ifodalagan narsalarga o'xshash hamma narsani atayveradi, ya'ni umumiyashtiradi, masalan, u o'zi qurgan stollarning qanday shaklda va qanday ishga mo'ljallanganidan qat'iy nazar, ularning hammasini «*stol*» deb ataydi, begona erkaklarning hammasini u «*amaki*» deb ataydi. Bola so'zni va uning umumiy ma'nosini kattalardan o'rganib oladi. Lekin bola tushunchaning butun mazmunini hali o'zlashtirib olishi mumkin emas, albatta.

Yasli yoshidagi bola o'zi o'zlashtirib olgan so'zlardan foydalanib, o'zi ham umumiyashtira boshlaydi. Lekin u hali narsalarning muhim belgilarini umumiyashtira bilmaydi. Bola ko'p vaqtgacha narsalarning tashqi, ko'pincha, unchalik ahamiyati bo'lmagan belgilariga qarab, ya'ni o'zi idrok qilayotgan, o'z tajribasida tanishib olgan belgilariga qarab umumiyashtiradi. Shuning uchun ham, masalan, shu yoshdagi ko'p bolalar faqat har bir mushuknigina emas, shu bilan birga, muyna po'stinni ham, muyna telpakni ham *miyov* deb atayveradilar.

Yasli yoshidagi bola ayni o'zi idrok qilayotgan narsalar to'g'risida fikr qiladi. Yasli yoshidagi bolaning tafakkuri, asosan, konkret-yaqqol tafakkurdir.

### **Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda tafakkurning o'sishi.**

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkuri ham, asosan konkret-amaliy va konkret-yaqqol tafakkur bo'ladi.

Lekin tarbiya ta'siri bilan tajriba va bilimlar to'planishi sababli va umuman aql-idrokning birmuncha o'sganligi sababli, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkuri yasli yoshidagi bolaning tafakkuriga nisbatan ancha mazmunli bo'lib qoladi. Uning fikrlash jarayonlari ham ancha takomillashadi: uning taqqoslashi ancha aniqroq bo'ladi, analizi ancha mufassalroq, umumiy lashtirishlari ancha aniq va kengroq bo'ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola biror ishni qilayotganida shu ishning maqsadini oldindan belgilab qo'yadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning mana shunday fikrlash jarayoni ancha murakkabroq bo'lgan o'yin faoliyatida va uning uyidagi o'zi uddalaydigan mehnat faoliyatida namoyon bo'ladi va o'sib boradi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o'yinda va mehnatda boshqalarning harakatlariga ko'pincha taqlid qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga, ba'zi vazifalarni o'zi ham mustaqil qiladigan bo'lib qoladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola nutqning o'sib borishi va uning kattalar bilan nutq orqali qilayotgan aloqasi kengayib borishi undagi tafakkurning shakllanishida, ayniqsa katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning fikr qiladigan narsalar doirasi ham kengaya boradi. Bu narsalar doirasi bola o'zi bevosita idrok qilinayotgan narsa chegarasidan ham chetga chiqadigan bo'lib qoladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o'zi shu onda idrok qilayotgan narsalar to'g'risidagina fikr qilib olmasdan, o'zi ilgari idrok qilgan narsalar to'g'risida ham fikr qiladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola xayolining o'sib borishi sababli u yaqin kelajak to'g'risida ham, ya'ni ertagi kun to'g'risida, bo'ladigan bayram to'g'risida, yaqinda yoz bo'lishi to'g'risida va boshqa shu kabilar haqida fikr qiladigan bo'lib qoladi. Ertaklardagi voqyealarni xayol qilishi maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkuri uchun material bo'ladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o'z hukmlarida faqat idroklargagina tayanib qolmasdan, balki, shu bilan birga, tasavvurlarga ham tayanadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkurida boshqa kishilardan tayyor holda olingan hukmlar katta o'rin oladi, shu bilan birga, bu hukmlar inobatli hukmlardek his qilinadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola katta yoshdagi kishilarning (masalan, otasi yoki onasi va hokazo) biron bir fikrini ko'pincha chin deb qabul qiladi, chunki u bu fikrning qat'iyligi uchun shu kishining e'tiboriga suyanadi «Oyim shunday degan» vajni keltiradi). Bu yoshdagi bolalarda tanqidiy tafakkur hali uncha o'smagan bo'ladi; bu yoshdagi bolalarning hammaga va hamma narsaga ishonaverishi ma'lum. Lekin maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o'zi tushuna oladigan materiallar doirasida to'g'ri noto'g'ridan farq qiladi, u o'zi idrok qilayotgan so'zlarning real voqyelikka muvofiq kelishi yoki kelmasligini aytib bera oladi, yopishmagan biror narsa yoki hodisaning bemaniligini payqab oladi. Masalan, to'rt yashar qiz suratga qarab turib, bunday deydi: «O'rmondan archa olib kelishyapti, nega archada yulduz bor? Yulduz archaga uyda taqiladi-ku?». Yana bir misol; otasi qiziga poyezdning suratini chizib berdi. Vagonning eshigini suratga chizdi-yu, ammo zinaning suratini solmadi. Qiz otasidan so'raydi: "Vagonning zinasini qani?" otasi "narigi tomonda" deydi. Qiz «nega vagonning zinasini narigi tomonida?». «Undoq bo'lsa nega bu yerda eshigi bor?».

Bog'lanishli nutq o'sib borgan sari maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tafakkuri faqat ayrim-ayrim hukmlardagina ifodalanib qolmasdan, balki, shu bilan birga, muhokamalar tariqasida ham ifodalanadi. Lekin bu muhokamalarda hamisha muayyanlik va izchillik bo'lavermaydi, maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o'z muhokamalarida ko'pincha bir narsadan ikkinchi narsaga «sakrab» o'taveradi, o'zining tasdiqlab va inkor qilib aytgan so'zlarida ziddiyat borligini payqamaydi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar o'z muhokamalarida, asosan, analogiya (bir-biriga o'xshatish) yo'li bilan xulosa chiqaradilar. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar maktab yoshiga yetay deb qolganlarida, ularda

deduksiya va induksiya yo'li bilan xulosa chiqarish qobiliyati o'sa boshlaydi. Bolalar bunday xulosalar chiqarish formasini kattalardan nutq bilan birgalikda o'rganib oladilar.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning miyasida ko'pgina konkret tushunchalar turadi, bu tushunchalar maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning turmush tajribasida va kattalar bilan nutq orqali qilingan aloqa jarayonida hosil bo'ladi.

Yasli yoshidagi bolaning tushunchalariga nisbatan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tushunchasi anchagina sermazmun bo'ladi, ya'ni uning tushunchasida narsaning belgilari ko'proq aks etgan bo'ladi. Lekin, shu bilan bir vaqtda, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning tushunchalarida narsalarning unchalik ahamiyatli bo'lmagan belgilari ham bo'ladi: bu belgilar, asosan, o'zining yorqinligi, chiroyliligi, harakatchanligi va boshqa shu kabi xususiyatlari bilan bolaning diqqatini o'ziga tortgan belgilardir. Masalan, maktabgacha tarbiya yoshidagi boladan «Kapalak qanaqa bo'ladi» deb so'ralsa, u «Kapalakning qanoti bor, uchib yuradi» deb javob beradi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola, odatda, narsaning iste'mol qilinishini narsaning eng muhim belgisi qilib ko'rsatadi; masalan, piyola nima, o't nimaga kerak, degan savolga maktabgacha tarbiya yoshidagi bola bunday javob beradi: «Piyolada choy ichiladi», «O't yerda o'sadi, o'tni qo'y va sigir yeydi».

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola faqat o'zi idrok qilgan va o'zi tasavvur qilishi mumkin bo'lgan narsalar to'g'risidagina tushunchaga ega bo'ladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada hali konkret tushunchalar bo'lmaydi, masalan, u yaxshi buvi to'g'risida, chiroylik gul to'g'risida, bir-biriga teng kubiklar yoki cho'plar to'g'risida fikr qilishi mumkin, lekin u yaxshilik to'g'risida, go'zallik to'g'risida, tenglik to'g'risida fikr qila olmaydi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola konkret narsalar to'g'risida fikr qiladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada (tahminan to'rt yoshdan boshlab) hodisalarning sababini ko'rsatib, izohlashga intilish kuchayadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bola kattalarga hamisha «Nega shunday?», «Nima uchun?»,

«Nega?» deb savol beraveradi. Lekin, shu bilan birga u kattalarning bergan javoblari bilangina qanoatlanib qolmaydi, o'zi ham ma'lum bir hodisalarning sababini topishga intiladi, shu hodisalarning sababini o'ziga yarasha izohlashga harakat qiladn. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning hali tabiat qonunlarini o'zi ochishi va shu qonunlar to'g'risidagi bilim-larni o'zlashtirishi mumkin emas, albatta. Lekin u bir-biriga bog'liq, bo'lgan ba'zi sabablarni payqay boshlaydi va tushuna boshlaydi. Masalan, maktabgacha tarbiya yoshidagi bola qor issiq uyga olib kirilganida erib ketishini, o'simlik issiqda yaxshi o'sishini o'z tajribasi asosida biladi.

Umuman, maktabgacha tarbiya yoshidagi bola tevarak-atrofdagi narsalarga ko'proq qiziqadi va ularni ko'proq, bilishga intiladi, bu esa uning tafakkurini aktivlashtiradi. U yangi narsalarni tomosha qilish va ushlab ko'rishni yaxshi ko'radi, o'zi tushunadigan narsalar to'g'risida aytib berilgan yoki o'qilgan hikoyalarni tinglashni yaxshi ko'radi.

To'g'ri tarbiya qilingan taqdirda bola yetti yoshga yetganida mantiqiy tafakkurning elementar formalarini hukm va xulosa chiqarishning asosiy turlarini o'zlashtirib oladi. Endi u maktabda o'qishi mumkin.

### **Maktabda ta'lim jarayonida tafakkurning o'sishi.**

Bolalarga beriladigan va asosan maktabda amalga oshiriladigan ta'lim bolalar tafakkurining o'sishi uchun g'oyat katta ahamiyatga egadir.

Ta'lim va maktabda beriladigan bilimlarni o'zlashtirish jarayonida, kuzatuvchanlik, xotira va xayol o'sib borishi bilan maktab yoshidagi bolalar tafakkuriga material bo'ladigan narsalar doirasi kengaya boradi, bolalarda mantiqiy tafakkur va tanqidiy fikrlash o'sib boradi. Ta'lim jarayonida tafakkur katta o'sish yo'lini – konkret tafakkurdan abstrakt– nazariy tafakkurga o'tish yo'lini o'tadi.

Maktab yoshidagi kichik bolalarning tafakkuri hali ham amaliy, konkret tafakkur bo'ladi, lekin ta'lim jarayonida bunday bolalarning konkret tafakkuri, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning konkret tafakkuriga qaraganda, murakkabroq va mazmunliroq bo'lib qoladi, ulardagi fikrlash jarayonlarining

hammasi takomillasha boradi. Maktabda o'quvchi bola tobora murakkabroq narsalarni va o'zi idrok qilayotgan narsalarni hamda hodisalarnigina emas, balki, shu bilan birga, tasavvur qilayotgan narsalar va hodisalarni ham bir-biriga taqqoslashni, analiz qilishni va sintez qilishni o'rganib oladi.

Bolani maktabda o'qitish jarayonida unda abstraktlash qobiliyati o'sa boshlaydi. Arifmetika o'qitish vaqtida, amaliy, konkret sanashdan abstrakt hissoblashga o'tilgan vaqtda shuningdek, ona tili darslarini o'qish davrida bu qobiliyat, sezilarli sur'atda o'sadi so'ngra maktabdagi hamma fanlarni o'qitish davrida bu qobiliyat yanada o'sadi. O'quvchi bola analiz qilish, abstraktlash va taqqoslashni, mashq qilish yo'li bilan narsalarning muhim belgilari bilan ahamiyatsiz belgilarini bir-biridan farq qilishni va muhim belgilarga qarab to'g'ri xulosalar chiqarishni o'rganadi.

Boshlang'ich maktabning o'zidayoq bolalar birinchi sinfdan boshlab ko'p miqdorda xilma-xil tushunchalarni – grammatikaga, arifmetikaga, tabiiyotga doir va ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni o'zlashtirib oladilar. O'quvchilar o'zlashtirib oladigan tushunchalar doirasi asosan, har qaysi sinf uchun har qaysi fan yuzasidan tuzilgan o'quv programmasi bilan belgilanadi. Muayyan ilmiy mazmunga ega bo'lgan tushunchalar o'quvchilarga mantiqiy ifodalangan formada bayon qilib beriladi. O'quvchilarning o'zlari ham tushunchalarni mantiqiy ta'riflab, ularning jins va turlariga doir belgilarini ko'rsatib, aytib berishni o'rganadilar. O'quvchilar tushuncha va qoidalarni ta'riflab berolmay qolganlarida yoki ta'riflash mumkin bo'lmagan paytlarda tasvirlab, taqqoslab, xarakterlab, misollar bilan ko'rsatib beradilar.

O'qitish jarayonida o'quvchilarning fikr qilish faoliyatining u yoki bu tomonini aktivlashtiradigan mahsus usullar qo'llanilganida o'quvchilarning tafakkuri samaraliroq rivojlanadi.

Bunday bir misol keltirish mumkin. N.N.Ne'matov birinchi sinf o'quvchilarida tafakkurning umumlashtirish faoliyatini rivojlantirishga doir ish olib bordi.

Shu maqsadda tajriba o'tkazilayotgan sinfda dars berish chog'ida mahsus usullar qo'llanildi. O'quvchilarga savollar berib, ularning diqqat-e'tiborini kitob

o'qish vaqtida, suhbat chog'ida, suratlarni idrok qilish paytida, tevarak-atrofdagi vaziyatni kuzatish chog'ida uchraydigan narsalarni umumiyashtirishga qaratadigan mahsus usullar qo'llanildi.

Shu tajribalar natijasida o'quv yilining oxiriga borib, muayyan ko'rsatkichlarga erishildi, ya'ni tajriba o'tkazilib kelgan sinfning umumiyashtirish faoliyati darajasi boshqa sinflardagilarning umumiyashtirish faoliyatiga nisbatan yuqoriroq bo'lib buni quyidagi jadvaldan ham bilish mumkin.

| Umumiyashtirilgan narsalar | O'quv yilining boshidagiga nisbatan umumiyashtirish faoliyatining oshish prorenti |    |
|----------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------|----|
|                            | tajriba o'tkazilgan sinfda I oddiy sinfda                                         |    |
| Idrok qilinayotgan         | 40                                                                                | 20 |
| narsalar rasmlar           | 34                                                                                | 17 |
| Og'zaki (tasavvur)         | 26                                                                                | 10 |

Bunda shu narsa ma'lum bo'ldiki, o'quvchilarning fikr qilish faoliyatini aktivlashtirish maqsadida qo'llanilgan usullar ayni vaqtda tajriba sinfidagi o'quvchilarning darslardan ulgurish darajasini oshirishga ham yordam berdi: shu sinfda o'quvchilarning darslarni o'zlashtirishdan olgan baholari boshqa oddiy sinfdagi o'quvchilarning bilimlariga qo'yilgan baholardan yuqoriroq bo'lib chikdi.

Ikkinchi sinfda shu tariqa tajribalar o'tkazilganda ham aynan shunday natijalarga erishildi.

O'quvchilar ongida mustahkam o'rnatilgan tushunchalar asocida abstrakt tafakkur o'sadi. O'rta maktab o'quvchilarida abstrakt tafakkur ayniqsa tez o'sadi. Bunda tafakkurning o'sishiga grammatika, algebra, geometriya, fizika, tarix, O'zbekiston Konstitutsiyasi singari fanlarni o'rganish ayniqsa yordam beradi. Yuqori sinflarning o'quvchilari shu fanlar bilan shug'ullanib eng umumiy, abstrakt tushunchalarning ko'pini o'zlashtirib oladilar va o'zlarining fikrlash faoliyatlarida shu tushunchalarga tayanadilar.

Har bir o'quvchi o'qish jarayonida va turmush tajribasida xilma-xil masala va vazifalarni hal qilishga majbur bo'ladi. Maktab o'quvchisining o'zi

savollarni to'g'ri qo'yishni va vazifalar belgilashni, to'g'ri muhokama yuritishni o'rganadi. Yosh oshgan sari bu muhokamalar tobora ko'proq, mantiqiy muhokamalar bo'lib qoladi. O'qish-o'qitish ishlari to'g'ri yo'lga qo'yilganida o'rta maktab o'quvchilarining muhokamalarida muayyanlik va izchillik bo'ladi.

Maktab o'quvchisi muhokama yuritish yo'li bilan to'g'ri xulosalar– deduktiv va induktiv xulosalar chiqarishni o'rganadi. Masalan, ular matematika mashg'ulotlarida doimo umumiy qoidalarga asoslanib, xulosalar chiqaradilar, til darslarida o'zlashtirib olingan qoidalarini imloning ayrim hollariga tatbiq qilishga to'g'ri keladi va hokazo. O'quvchilar bir qancha misollar asosida (albatta, o'qituvchining yordami bilan) grammatika va arifmetikaga doir qoidalar chiqarish yo'li bilan induktiv xulosa chiqarish yo'llarini egallab oladilar. Yuqori sinflarning o'quvchilari tabiiyot, fizika va ximiya fanlarini o'rganish jarayonida umumiy lashtirilgan ancha keng xulosalarni o'zlari mustaqil ravishda chiqaradilar.

Yuqori sinf o'quvchilari induksiya va deduksiyani egallay borish natijasida kuzatishlar va tajribalarga asoslanib turib, ayrim hodisalarning sabablarini mustaqil qidirib topishlari, so'ngra esa tabiatning ayrim qonunlarini ham fahmlab olishlari mumkin. Yuqori sinf o'quvchilari ayrim hodisalarni izohlayotgan vaqtlarida, o'zlariga ma'lum bo'lgan qonunlarni dalil qilib ko'rsatadilar.

O'qitish jarayonida abstrakt va mantiqiy tafakkur o'sadi. Shu bilan birga o'quvchilarning tanqidiy tafakkuri ham o'sadi. Boshlang'ich maktabdanoq o'quvchilardan savollarga faqat to'g'ri javoblar berishnigina talab qilib qolmasdan, shu bilan birga ulardan «nega shundayligini» ham izohlab berish talab qilinadi. Agar o'quvchining bergan javobi noto'g'ri bo'lsa, sinfning o'zida uning xatosi nimadan iborat ekanlini aniqlanadi, shu xatoni qanday qilib tuzatish kerakligi tushuntirib beriladi.

Maktab o'quvchilari bilimlarni o'zlashtira borganlari sari, turli qoidalarini asoslashni, isbotlashni, rad qilishni tekshirib ko'rishni ham o'rganib boradilar. Jumladan, ular misollar, faktlar, umumiy qoidalar va aksiomalardan dalillar tariqasida foydalanishni o'rganadilar. o'rta mak-tab o'quvchilari, ayniqsa yuqori sinflarning o'quvchilari, boshqa kishilarning murakkab muhokamalaridagi,

shuningdek o'zlarining ham muhokamalaridagi ziddiyatlarni, mantiqsizlikni, asoslanmagan jihatlarni ochib bera oladilar. Ona tili, arifmetika mashg'ulotlari, tanqidiy, isbotli tafakkurning o'sishi uchun, ayniqsa katta ahamiyatga ega. O'rta maktab o'quvchilari ijtimoiy-tarixiy fanlarga doir va darvinizm asoslariga doir mashg'ulotlarda isbotlaydigan va rad qiladigan dalillardan har doim foydalanadilar.

Maktab o'quvchilarining havaskorlik to'garaklarida ishtirok qilishlari, ko'rilgan masalalarni muhokama qilishda aktiv qatnashishlari tanqidiy, isbotli va mustaqil tafakkurning o'sishida va rivojlanishida katta rol o'ynaydi.

Bolalarni o'qitish davrida ularda nazariy tafakkur bilan birgalikda amaliy tafakkur ham rivojlantiriladi, Bunga avvalo shu yo'l bilan erishiladiki, maktabda ko'pgina fanlarni (masalan, fizika, ximiya, botanika, zoologiya fanlarini) o'qitish o'quvchilarning olgan bilimlarni sanoatda, qishloq xo'jaligida tatbiq qilishlari bilan bog'lab olib boriladi.

Bizning maktablarimizda umumiy nazariy fanlar bilan bir qatorda kasbga yo'nalish, ishlab chiqarish va professional malakalar ta'limoti ayniqsa katta o'rin olib turibdi. Shu sababli hozirgi vaqtda bizning maktablarimiz o'quvchilarda konstruktiv-texnika tafakkurining o'sish va rivojlanishiga ham yordam berishi lozim.

Kasbiy ta'lim va ishlab chiqarish ta'limi albatta, o'quvchilardan tegishli konstruktiv-texnika tafakkuri bo'lishini talab qiladi, lekin shu bilan bir vaqtda bu tafakkur asosan kasbga yo'nalish va ishlab chiqarish ta'limi jarayonida o'sishi va rivojlanishi mumkin. Bunday ta'lim berishning vazifasi faqat tegishli texnika bilimlari va malakalarini berishdangina iborat bo'lib qolmasligi, shu bilan birga o'quvchilarda konstruktiv-texnika tafakkurini ham rivojlantirishi lozim. O'quvchilarimizning texnika masalalariga va ixtirochilikka, sanoat va qishloq xo'jaligi masalalariga qiziqishlari va ularda mana shunday qiziqishning ko'pligi amaliy tafakkurning rivojlanishini aktivlashtiradi. Maktablarning o'quvchilari modellar, konstruksiyalar yasash bilan, elektr texnika bilan shug'ullanadilar, dala ishlarda, ko'chatlar o'tkazish ishlarida g'oyat qiziqib qatnashadilar. Mana

shularning hammasi ularda amaliy va konstruktiv tafakkurning texnik o'sishiga va rivojlanishiga yordam beradi.

Boshlang'ich va o'rta maktabda o'quvchilarning hammasida ham tafakkurning o'sishi va rivojlanishi bir tekis va bir xil bo'lavermaydi albatta. O'quvchilarning individual xususiyatlari ko'p darajada boshqa psixik jarayonlarning—xotira, xayol, nutq, diqqat, irodaning o'sishi bilan belgilanadi; bu individual xususiyatlar o'quvchilarning qiziqishlariga, ta'lim va amaliy ishlardagi faolliklariga shuningdek, o'quvchilarning o'z-o'zlarini tarbiyalashlariga bog'liq bo'ladi. Bizning maktablarimizdagi barcha ta'lim-tarbiya ishlari o'quvchilarning aktiv, ongli ishtirokida olib boriladi. Shu sababli biziing maktabimiz bolalarda keng mazmunli, mustaqil va mantiqiy jihatdan to'g'ri tafakkurning o'sishiga ko'p darajada yordam beradi.

## **2.2. O'quvchilarda xotira jarayonlari, turlari va individualligini rivojlantirishda ta'lim-tarbiyaning roli.**

Biz sezgan, idrok qilgan narsalar iz qoldirmasdan yo'qolib ketmaydi, balki ma'lum darajada esda olib qolinadi, ya'ni esimizda saqlanib qoladi va qulay sharoitda yoki kerak bo'lganda esimizga tushadi.

Shuningdek, kechirilgan tuyg'u, fikr va qilingan ish-harakatlarimiz ham esimizda saqlanib qoladi va keyinchalik esimizga tushadi. Buni har kim o'z tajribasidan yaxshi biladi. Masalan, o'quvchilar maktabda o'qitilayotgan narsalarini esda olib qoladilar, esda saqlaydilar va esga tushiradilar.

Kundalik tajribamiz ko'rsatadiki, esda qolgan narsalarning hammasi ham esimizga tushavermaydi, ularning bir qismi unutiladi. Unutish ham xotiraga oid hodisadir.

Ta'sirotlarning ana shunday esda qoldirish va keyin esga tushirishning fiziologik asosi muvaqqat nerv bog'lanishlaridir, bu muvaqqat bog'lanishlarning hosil bo'lish, mustahkamlanish va keyin jonlanish (tiklanish) jarayonidir.

Esda qoladigan narsa xotira materialini, esda saqlanib turadigan va esga tushiriladigan narsa esa xotiraning mazmunini tashkil qiladi.

Eng avval bevosita idrok qilingan narsa va hodisalar (uyalar, ko'chalar, daraxtlar, hayvonlar va hokazolar)ning obrazlari esda olib qolinadi, saqlanib qoladi va esga tushadi. Ko'rgan badiiy surat va rasmlar, eshitgan muzika kuylari, ashulalar va hokazolar esda qoladi.

Ilgari idrok qilingan narsalarning esimizga tushgan obrazlari tasavvur deb ataladi. Bu xotiramizda saqlanib qolgan idrok obrazlari bo'lib, mazmunan obrazli xotiraga taalluqlidir. Odam xotirasining asosiy mazmunini nutq-so'z materiali tashkil etadi. Idrok qilingan narsa va hodisalarning nomlari, o'qilgan tekstlar, so'zlar, gaplar boshqalarning nutqi esda olib qolinadi, esda saqlanib qoladi va esga tushiriladi. Lekin nutq esda olib qolinganda u yoki bu oddiy tovushlar birikish sistemalari emas, balki nutqda ifodalangan ma'no, o'zi va boshqalarning fikrlari esda qoladi, saqlanadi va esga tushadi. So'zlarning ma'no jihatdan

mantiqiy sur'atda bir-biriga bog'lanib esda qolishi va esga tushishi mazmunan so'z-logik xotirasi bo'lib, obrazli xotiraga nisbatan, ancha murakkab aqliy faoliyatdir. Biz ko'ngildan kechirgan tuyg'ular, har xil muskul va ish - harakatlari ham xotira mazmunini tashkil qiladilar.

Shu sababli esda qoladigan materialning xilma-xil mazmuniga qarab, xotirani, odatda, obrazli, so'z logik, emosional (tuyg'u-hissiyot) va harakat xotirasi kabi xillarga ajratiladi. Albatta, xotiraning ana shu xillarga bo'linishi nisbiydir. Xaqiqatda xotiraning shu hamma xillari bir-biri bilan chambarchas bog'langan, bironta narsaning esimizda qolgan va keyin esimizga tushirilgan obrazi gap bilan ifodalanadi, har bir tuyg'u-hissiyot bironta bir tasavvurga, yoki fikrga, yoki ish-harakatga va hokazolarga bog'liq holda tug'iladi.

**Shunday qilib, ongimiz aks ettirgan narsalarni mustahkamlash, saqlab qolish va keyinchalik tiklash (esga tushirish) dan iborat bo'lgan aqliy faoliyat xotira deyiladi.**

Xotira bola hayotining birinchi kunlaridanoq o'sa boshlaydi. Xotira nerv sistemasining o'sishi bilan birga, tarbiya va turli faoliyat (o'yin, o'qish, mehnat) hamda nutq vositasi bilan aloqa qilish jarayonida o'sib, takomillashib boradi.

Xotira ta'liming asosiy shartidir, shu bilan birga, xotiraning o'zi ham, asosan ta'lim-tarbiya jarayonida o'sib boradi.

Xotira o'sishining nerv-fiziologik asosi miya po'stida shartli reflektor nerv bog'lanishlarining asta-sekii ko'payib va murakkablashib borishidir. Birinchi shartli reflekslar tahminan ikki xaftalik chaqaloqda ovqatlanishga bog'liq bo'lgan qo'zg'ovchilar asosida hosil bo'ladi. Besh oylik chaqaloqda shartli reflektor bog'lanishlar endi hamma analizatorlarning ishtirokida hosil bo'la boshlaydi va bu bilan xotira jarayonlarining paydo bo'lishiga imkoniyat tug'dirilgan bo'ladi.

Bolada xotiraning dastlabki alomatlari yonidagi yaqin kishilar va buyumlarni tanishida ko'rinadi. Juda ko'p turli tuman va bir biri bilan bog'langan shartli reflekslarning tobora ko'payib borishi tufayli bolaning tashqi

qo'zg'ovchilarga javoban reaksiyalari murakkablashadi va qo'zg'ovchi ta'sirida shartli refleks tamoyili bo'yicha qo'zg'aladigan, ilgari hosil bo'lgan bog'lanishlarni o'z ichiga ola boshlaydi.

Shu sababli ma'lum qo'zg'ovchi (narsa) ni idrok qilganda «tanib olish» hissi mavjud bo'ladi. Bu hol bolaning butun harakatlarida ko'rinadi: tanish bo'lgan bir narsani, o'ziga yaqin kishilarni ko'rganida bola «talpinadi», qo'vonadi va aksincha, notanish kishini ko'rganida yotsiraydi, undan yuzini o'giradi va hokazo. Xotiraning o'sishidagi bu davrda hali tasavvur bo'lmaydi, chaqaloqning xotirasi idrok jarayonlarining o'ziga xos bir yo'l bilan, ya'ni idrok qilingani yana ko'rganda, eshitganda va hokazo «tanish bo'lganlik hissi» tug'ilish yo'li bilan o'sib boradi. Bola tanib olishga qobil bo'lar ekan, demak, u endi idrok qilgan narsa va hodisalarni esda olib qoladigan bo'ladi.

Bir yoshga to'lar-to'lmagan bolada xotiraning murakkabroq formasi shu paytda sezgi organlari orqali bevosita idrok qilinmagan narsani eslash qobiliyati ko'rina boshlaydi, ya'ni bu yoshdagi bolalar ilgari idrok qilgan, ko'rgan, nomini eshitgan narsalarni tasavvur qilish yo'li bilan eslay oladilar. Ilgari mustahkamlanib qolgan, murakkab bog'lanishlar tufayli endi ma'lum bir qo'zg'ovchi o'z muvofiq'i bo'lgan narsani tasavvurida uyg'otadi, buni shunday bilish mumkin: shu paytda ko'z oldidagi yo'q narsaning nomini eshitsa ko'zi bilan «izlay» boshlaydi, so'raydi. Bu davrda bolaning nutqi o'sa borishi bilan tasavvurlar ikkinchi sistemaga oid qo'zg'atuvchilar, ya'ni bola eshitayotgan so'zlar orqali tug'ila boshlaydi va bu qo'zg'ovchilar soni tobora ko'payib boradi. Eslash qobiliyatining o'sib borishida kattalarning nutqi muhim rol o'ynaydi. Kattalar bolalarga savol beradilar, biror narsani uqtiradilar, hikoya qilib beradilar, kitob o'qib eshittiradilar, boladan aniq javob talab etadilar va hokazo. Bunda bolaning kattalar va boshqa bolalar bilan nutq orqali aloqa qilishi ham, shuningdek, katta rol o'ynaydi, chunki nutq orqali aloqa qilish ma'lum tasavvurlarni aktiv uyg'otish, ya'ni biror narsani eslash bilan bog'liq bo'ladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar xotirasi yaqqol obrazli xotiradir, ya'ni idrok qilgan narsaning obrazini xotirada olib qoladi. Maktabgacha

tarbiya yoshidagi bola ma'lum narsa va hodisalarning obrazi so'z bilan ifodalangan og'zaki materialnigina esda olib qoladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining xotirasi asosan konkret obrazli xotiradir. Ular idrok qilgan va tasavvur etadigan narsalarning yaqqol ko'zga ko'rinadigan hususiyat va munosabatlariga tayanib turib, tegishli materialni oson va tushunib esda qoldiradilar.

Yuqori sinf o'quvchilarida murakkablashib boradigan abstrakt nazariy materialni o'qib – bilib olish qobiliyati tobora ko'proq o'sib boradi. Shu bilan birga o'smirlarda tajriba, tafakkur va xayol qobiliyatining boyib, o'sib borishi munosabati bilan obrazli konkret xotira yanada murakkablashib boradi.

### **Turli yoshdagi bolalarning esga olib qolish hususiyatlari.**

Bolalarda mexanik va logik esda qoldirish. Bola hayotining dastlabki oylarida bola ma'nosiga tushunmasdan, mexanik ravishda esda qoldiradi. Bu davrda faqat harakat – assosiasiyaga oid xotira alomatlarini ko'rish mumkin. Bu xil xotirani bolaning harakatlaridan bilish mumkin. Masalan, bir oy – bir yarim oylik bolani emizish uchun qo'lga olganda, u oldindanoq og'zini ochib, lablarini qimirlatadi, ya'ni emish harakatlarini qila boshlaydi.

Burjua psixologiyasida shunday bir fikr: go'yo chaqaloqlarda va umuman bolalarda 6-7 yoshgacha yolg'iz mexanik xotira bo'lib, logik xotira, ya'ni ma'nosini tushunib esda qoldirish bo'lmaydi, logik xotira faqat katta yoshlardagina bo'ladi, degan fikr tarqalgan. Bu xaqiqatga, biz doimo kuzatib biladigan faktlarga tamomila qarama-qarshi fikrdir. Xaqiqat shuki, bolalarda ular bir yoshga to'lar-to'lmasdanoq tafakkur va nutq qobiliyati ham o'sa boshlaydi.

Albatta, yasli yoshdagi va maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda tajriba hali uncha ko'p bo'lmaydi. Shunga ko'ra, ularning tafakkurlari ham yetarli darajada o'smagan bo'ladi. Shu sababli, bolalar bir talay narsalarni mexanik ravishda esda qoldiradi.

Ammo bolaning o'ziga yaqin va tushunchasiga loyiq bo'lgan narsalarni bola bu davrda ham ongli ravishda esga olib qoladi. Masalan, bolalarning takror-takror eshitgan ertaklarini puxta esga olib qolishlari ma'lum. Shu bilan birga, bolalar ertakdagi so'zlarni mexanik ravishda esda qoldirmay, balki, ko'pincha, ertakdagi gap-so'zlarning ma'nosini, ertakning mazmunini tushunib esda qoldiradilar. Bolalar ertakni eshitib va esda qoldirayotganda, ko'pincha ertakdagi qahramonlarning hatti-harakatlariga taalluqli turli savollar ham beradilar. Ertakning mazmuni bolalarga ta'sir qilib, ularda ma'lum tuyg'u-hislar ham tug'diradi. Bularning hammasi bolalar ertakning mazmunini tushunayotganligidan dalolat beradi.

Bolalar faqat (asosan) mexanik esda olib qoladilar degan fikr xotiraning bu xilini biror materialni aynan yod olish bilan aralashtirib yuborishdir, xolos. Ma'lumki, mexanik ravishda, ma'nosiga tushunmasdan esda qoldirishni aynan yod olishdan farq qila bilish kerak: mazmuni aniq o'qib olingan biror teksni aynan, so'zma-so'z esda qoldirish mumkin. Mana shu tariqa yod olish ko'pincha bolalarda uchraydi.

Maktab yoshiga kirgan bolalarda ta'lim olish munosabati bilan logik, ya'ni ma'nosiga tushunib esda qoldirish qobiliyati o'sib boradi, esda qoladigan materialning hajmi kengayib boradi, materialning mazmunini tushunish ham chuqurlashadi va murakkablashadi.

To'g'ri, shunday ham bo'ladiki, quyi sinf o'quvchilari ko'pincha hatto mazmuni tushunarli materialni ham mazmuniga e'tibor bermasdan, mexanik ravishda o'rganib oladilar. Ammo bu hol shu yoshdagi bolalarda muqarrar bo'ladigan narsa emas. Mexanik esda qoldirishning ko'pincha o'qituvchilar o'quvchilarda logik xotirani o'stirishga yetarli e'tibor bermagan hollarda ko'rish mumkin.

Yuqori sinf o'quvchilari o'zlari bu yoshda materialni ma'nosiga tushunib o'qib olishning afzalligini yaxshi tushunadilar. Lekin bu o'quvchilar ham ko'p vaqt mexanik suratda esda qoldiradilar. Bunday hol, odatda, material tushunish uchun og'irlik qilganda yoki qisqa qilib bayon qilingan birorta materialni aynan

yodlab olishga to'g'ri kelganda yuz beradi. Chunonchi, matematika aksiomalari va qoidalar, fizika, ximiya va shu kabilarga oid qonunlarning aniq ta'riflarini ana shunday yod olinadi. Shuni unutmaslik kerakki, logik xotira, asosan, tarbiya ta'siri bilan o'sadi. Shunisi ham borki, ma'nosiga tushunib ongli esda qoldirish qobiliyati ixtiyoriy esda qoldirish bilan birga o'sib boradi.

**Bolalarda ixtiyorsiz va ixtiyoriy esda qoldirish.** Esda qoldirish dastlab ixtiyorsiz bo'ladi. Bolalar ularning diqqatini o'ziga tortgan, ularni qiziqtirgan, ularning ehtiyojlariga javob beradigan, ular uchun yoqimli bo'lgan narsalarni beixtiyor esga olib qoladilar. Jonli nutq so'zlari, ertaklar, qo'shiqlar, bolalarning esida ana shu tariqa qolaveradi, ulardagi odat va ko'nikmalarni ham ko'p qismi shu yo'l bilan hosil bo'ladi.

Odatda, bolalar bir eshitgan ertaklarini kattalardan qayta-qayta aytib berishni talab qiladilar, lekin bunda ular shu ertaklarni yod olib qolish maqsadi bilan qayta aytib berishni talab qilmaydilar, balki ertaklarni eshitishdan zavqlanishlari sababli qayta-qayta eshitgilari keladi. Ertaklarni zavq bilan qayta-qayta eshitish natijasida, bolalar shu ertaklarni beixtiyor puxta esda saqlab qoladilar.

Logik xotira singari, ixtiyoriy esda qoldirish qobiliyati ham, asosan, tarbiya ta'siri bilan o'sib boradi. Bironta narsani esga olib qolish maqsadi, nima va qanday esga olib kinishi lozim ekanligi dastlab kattalar tomonidan aytiladi va o'qtiriladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi (5–6 yashar) bolalarning xotirasini o'stirib borishda tarbiyachi va ota-onalar tomonidan berilgan materialni ularning bevosita rahbarligi bilan esga olib qolish katta o'rin tutadi. Maktabgacha tarbiya yoshida ixtiyoriy esga olib qolishning paydo bo'lishi va taraqqiy etishiga bolalarning o'z kuchlariga yarasha topshiriqlarni bajarishlari va didaktik o'yinlarda ishtirok etishlari ayniqsa yaxshi yordam beradi.

Ammo ixtiyoriy esda qoldirish ayniqsa maktab yoshida, o'quv ishida katta rol o'ynaydi. O'quvchi o'qituvchining topshirgan materialini o'qib - o'rganib oladi. U materialni esda qoldirish uchun harakat qiladi, kuch sarf etadi, har xil yordamchi usullardan foydalanadi. U esda qoldirishni o'ziga maqsad qilib qo'yadi.

Esda qoldirish o'quvchining o'quv mehnatidir. O'quvchilarni kichkina yoshdanoq to'g'ri esda olib qolish usullaridan foydalana bilishga va turli aqliy amallarni qilishga o'rgatib borish lozim.

Maktab o'quvchilari, ayniqsa, yuqori sinf o'quvchilari uchun shu narsa xarakterlidirki, ular esda qoldirishning eng ma'qul, eng samarali usul va yo'llarini izlaydilar, ular mavjud sharoitning esda qoldirish uchun qulay bo'lish-bo'lmasligini biladilar va esda qoldirish uchun talab qilinadigan vaqtning ham hisobiga bora oladilar. O'quvchilar shaxsiy tajribalariga asoslanib, materialni mumkin qadar mahkamroq esda qoldirish uchun daryo vaqtida o'qituvchining tushuntirishlarini qanday tinglash, materialni qanday tartibda o'qish va uni takrorlash uchun qanday usullardan foydalanish kerakligi to'g'risida muhokama yurita boshlaydilar. Ular esda qoldirish uchun eng qulay payt qaysi payt ekanini ham hisobga ola biladilar. O'quvchilar materialni puxta bilib-tushunib olish yo'llari to'g'risida beriladigan maslahatlarni zo'r havas va ishtiyoq bilan tinglaydilar. Yuqori sinf o'quvchilari tez va puxta esda qoldirishda tafakkur, diqqat, qiziqish va hissiyotning qanday ahamiyati borligini ham tushunadilar.

O'qish jarayonida ixtiyoriy esda qoldirish qobiliyatining o'zi ham borgan sari mustahkamlanib boradi. Ammo bu qobiliyat iroda, ixtiyoriy diqqat, tafakkur va qiziqish-havaslarining o'quvchilarda o'sib borishiga bog'liq holda taraqqiy etib boradi.

### **Esga tushirishning yosh hususiyatlari.**

Turli yoshdagi bolalarda esga tushirishning hususiyatlari yuqorida aytib o'tganimizdek, bola hayotining dastlabki oylarida esga tushirish, aftidan, faqat tanib olish yo'li bilan bo'lsa kerak. Ammo bolalarning hali tili chiqmagan vaqtlardayoq eslash xotirga tushirish tariqasida namoyon bo'la boshlaydi,— ya'ni bu yoshdagi bolalar ilgari idrok qilgan, ko'rgan, nomini eshitgan narsalarni tasavvur qilish yo'li bilan eslay oladilar. Buni shundan bilish mumkin, bola, shu paytda ko'z oldida yo'q narsaning nomini eshitsa, uni ko'zi bilan «izlay» boshlaydi. Buning alomatlarini bir yoshga to'lar-to'lmagan bolada ham ko'rish mumkin. Bir yoshga to'lib, ikkinchi yoshga qadam qo'ygan va ayniqsa

gapira boshlagan bolada xotiraga keltirish yo'li bilan esga tushirish qobiliyati aniq ko'rina boshlaydi. Uch yashar bolaning tasavvurlar boyligi ancha kengaygan bo'ladi. Maktabgacha tarbiya yoshida va maktab yoshidagi bolalarda xotiraga keltirish yo'li bilan eslash jarayoni to'la o'sgan bo'ladi. Maktabda o'qish uchun faqat tanish kifoya qilmaydi, bunda, asosan, xotirga keltirish yo'li bilan eslash ahamiyatga ega bo'ladi.

Yosh bolalarda dastlab beixtiyor esga tushirish qobiliyati ko'rina boshlaydi. Maktabgacha tarbiya yoshida beixtiyor esga tushirish asosida ixtiyoriy esga tushirish qobiliyati o'sa boshlaydi. Ammo shuni unutmaslik kerakki, ixtiyoriy esga tushirish ixtiyoriy esda qoldirishga qaraganda, ilgariroq o'sa boshlaydi. Ixtiyoriy esda qoldirish singari, ixtiyoriy esga tushirish ham kattalarning ta'siri ostida, tarbiya tufayli o'sib boradi. Ota-onalar, tarbiyachilar va bola bilan doimo aloqada bo'lganlar, odatda, bolaga: qayerda bo'lganligi, u yerda nima qilganligi, kimni va nimalarni ko'rganligi haqida savol beradi, bilgan ertagini, qo'shig'ini, she'rini aytib berishni buyuradi. Bunday vaqtda bola o'zidan talab qilingan narsani esga tushirish uchun harakat qiladi, kuch sarf etadi, demak, unda ixtiyoriy esga tushirish jarayoni voqye bo'ladi. Bunda muayyan materialni esga tushirish maqsadini bolaning o'zi qo'ymasa ham, esga tushirish maqsadga qaratilgan bo'ladi. Bola ikki-uch yashar bo'lgandayoq, o'z-o'ziga, kattalarga, o'z sheriklariga yoki qo'g'irchoqlariga bir nima gapirish istagi tug'iladi. Demak, maktabgacha tarbiya yoshidayoq bolalar o'z tashabbuslari bilan bir narsani ixtiyoriy ravishda esga tushirishga qobil bo'ladilar.

Birinchi sinf o'quvchilaridan boshlab, maktab yoshidagi bolalarda ixtiyoriy esga tushirish qobiliyati yetarli darajada o'sgan bo'ladi o'qish jarayoni uchun ixtiyoriy esda qoldirish ham, ixtiyoriy esga tushirish ham barobar talab qilinadi. Busiz o'qish jarayonining normal borishi mumkin emas. O'quvchidan faqat o'rganib-bilib olishgina talab qilinmasdan, balki o'rganib-bilib olganini xotirlay olish ham talab qilinadi. O'quv materialini muayyan sistema bilan xotirlash faqat ixtiyoriy esga tushirish yo'li bilan bo'lishi mumkin.

Ixtiyoriy esda qoldirish ta'lim jarayonining zarur sharti bo'lishi bilan birga, u ta'lim jarayonida o'sib boradi va takomillashadi. Ixtiyoriy esda qoldirish singari, ixtiyoriy esga tushirish qobiliyati ham iroda, ixtiyoriy diqqat va tafakkurning o'sishi bilan birga o'sib boradi.

Ixtiyoriy esga tushirish jarayonida o'tmishdagi voqyealarni xronologik tartibda birin-ketin esga tushirish qobiliyati ham o'sadi. Bu qobiliyat bola hayotining shunday bir davrida paydo bo'ladiki, bunda bola «o'zini eslay oladi»: ya'ni 5-6 yashar bola o'z hayotida bo'lib o'tgan voqyealarni, ko'rgan-eshitganlarini ketma-ket va ularni boshqa voqyealar bilan bog'lab xotirlay oladigan bo'lib qoladi. Masalan, bu yoshdagi bolalar odatda: «Men onam bilan vokzalga borganimda, u yerda parovozni ko'rdim» va hokazo deb gapiradilar. Esda tushirishning ana shu usuli eng keyingi navbatda o'sa boshlaydi. Bolalar aksari o'zini 5-6 yoshdan bila boshlaydi, ya'ni shu yoshda nima bo'lganini eslay oladi. Bola va ulg'aygan kishilar bilan qilingan mahsus tekshirishlardan ko'rinadiki, tekshirilganlarning ko'pchiligi 4 yoshgacha hayotida nima voqyealar bo'lib o'tganini sira xotirlay olmagan. Tekshirilganlarning eng kam qismi shu yoshgacha bo'lib o'tgan ba'zi bir voqyealarnigina eslay olgan, lekin bu voqyealar bir-biri bilan hyech bir bog'lanmagan va har qaysisi ayrim holda esda qolgan. Shu bilan birga, ikki-uch yasharlikda eng kuchli ta'sir qilgan, favqulodda bo'lib tuyulgan yorqin shunday voqyealargina esida saqlanib qolgan. Tekshirilganlardan biri «Men pechkadan yiqilganimni xotirlayman» (bu voqyea u, bir yarim yoshda ekanida yuz bergan), ikkinchisi esa 2 yarim yashar vaqtida bo'lib o'tgan voqyeani: «Men suvda so'zib yurgan mayda baliqlar va ularni bolalar ovlayotgan bir paytni eslayman» deb o'zining eng birinchi esdaliklarini gapirgan.

Besh-olti yashar bolalar ayrim voqyealarni o'z hayotlarining ayrim paytlari bilan bog'lab, esga tushira boshlaydilar. Shu davrdan boshlab, bolalar o'z hayotlarida bo'lib o'tgan voqyealarni bir-biriga bog'lab xotirlay oladilar: qaysisi burun, qaysisi keyin yuz berganini aniq, esga tushiradilar. Shu usulda xotirlash asosida, keyinchalik, o'qish jarayonida bolalarda tarixiy perspektivani tushunish qobiliyati, ya'ni tarixiy xotira o'sa boshlaydi.

## XULOSA.

Masalaga yondashuv tarixidan XX asrga kelib juda ko'p narsalar son aqlu zakovatiga, uning intellektiga bevosita bog'lik bo'lib qoldi. Aql chirog'i yovuzlik va jaxolatni yengib, insoniyat tarakkiyotiga yo'l ochib berdi. Hozir siz – bizni hayratga solayotgan ilmu-fan yutuqlari, zamonaviy ilg'or texnologiyalar aynan inson aqlu zakovati yutuklari evaziga qo'lga kiritilganligini yaxshi bilamiz.

Bu o'rinda olimlar ko'prok «intelekt», «sun'iy intellekt» kabi tushunchalarni ham ishlata boshladilar. Bunga aosiy sabab-inson aqlini rivojlantirish, undan imkon darajasida unumli foydalanish va uni samarali fikrlashga o'rgatish edi. Bu masalada ikki xil yo'nalish ham paydo bo'ladi. Birinchi yo'nalish tarafdorlarining fikriga ko'ra, intelket-nasliy bo'lib, odam yo aklli yoki aksiz bo'lib tug'iladi. Ikkinchi yo'nalish vakillarining karashlari biroz boshkacha bo'lib, ular akl – intelektning bor – yo'kligi, uning kandiyligi eng avvalo munosabat bildirishniyoki ularni kanday idrok kilish kobiliyati bilan bog'lik.

Birinchi nuqtai nazar ingliz olimi, o'sha siz yaxshi bilgan Ch.Darvinning karindoshi Daltonga tegishli bo'lib, u yuqori tabaqa vakillari ham intelekt bo'yicha boshqalardan ancha yuqori bo'lgan. Yana bir qiziq narsa shuki, uning fikricha, intelekt bo'yicha erkaklar ayollardan ustun emish. Lekin uning 10000 dan ziyod odamlar ustida olib borgan tekshirishlari, test sinovlari eng taniqli. Bir karashda zukko insonlar ham oddiy odamlardan fark kilmasligini. Ayollar esa ba'zi ko'rsatkichlar bo'yicha erkaklardan hattoki ustun ekanligini ko'rsatdi.

Ko'rib turganingizdek, odam aklli bo'lib tug'ilmas ekan, u keyin xayoti mobaynida intellektual sifatlarga ega bo'la boradi. Ya'ni, o'kish-o'rganish, o'z ustida ishlash va yaxshi ma'lumot olish shart – sharoitining borligi mustakil fikrlash va aklni boyitish uchun juda zarur omillardir.

Ikkinchi yondashuv ham davr sinovlariga dosh bera olmadi, zero berilgan topshiriqlarni bajarishgan ketgan vaqtning kamligi ham intellektning zo'rligidan darak bermas ekan. Ya'ni, tez nimadir deyish yoki mulohaza kilish – yaxshi va samarali fikr yuritish emas ekan. Demak, juda ko'p muammolar uzok mushohada

va muloxaza yuritishni talab qiladi, ba'zan birdan milga «yark etib» kelgan fikr esa uzok va mashakktali o'kish va izlanishlar natijasi bo'lishi mumkin ekan.

Birinchi intellektuall testlarini yaratgan fransuz olimlari Beni va Simonlar ham fikrlash va intellekt tushunchalari juda keng ma'noda karaganlar. Ularning fikricha, intellekt sohibi bo'lgan odam shundayki, u «to'g'ri xukm yurgazadi, tushunadi va mushohada qiladi, o'zining aklu zakovati hamda tashabbuskorligi tufayli u hayotining barcha shart-sharoitlariga to'g'ri moslasha oladi».

Shuni ta'kidlash joizki, Bine va Simon bolalar uchun mo'ljallangan testlarni Parijdagi maktablar ma'muriyatining buyurtmasiga muvofik yaratgan edilar. Veksler degan boshka bir olim esa kattalarga mo'ljallangan akl tekstarini yaratdi. U va undan keyingi psixologlarning avlodlari intellektni aynan odamni tashqi hayot shar-sharoitlariga moslashuvini ta'minlovchi omildir, deb karay boshladilar.

Intelektning tizimi «Intellekt» yoki fikrlashni belgilovchi aklu-zakovat yaxlit bir narsami yoki uning tarkibi ayrim alohida kobiliyatlar yig'indisimi, degan masala ham ko'pchilikni o'yantirgan. Masalan er-xotin Terstunonlar umumiy intellekt tarkibiga kiruvchi yetti xil kobiliyatlar hakida yozishgan:

- 1) hisob – kitob kilish yoki arifmetik kobiliyatlar, ya'ni turli sonlar vositasida fikrlarni bayon etish kobiliyati;
- 2) verbal yoki suzlar vositasida fikrlarni bayon etish kobiliyati;
- 3) verbal idrok, ya'ni og'zaki yoki yozma nutkni idrok kilish va tushunish kobiliyati;
- 4) fazoviy moslashuv (fazodagi turli xil predmetlar va shakllarni tasavvur kila olish tezligi);
- 5) xotira (ma'lumotlarni esda olib kolish, esda saklash va esga tushirish kobiliyati);
- 6) mulohaza yuritish kobiliyati, ya'ni ilgarigi tajribaga tayangan holda turli murakkab muammolarni hal kilish kobiliyati;
- 7) turli predmetlar yoki ularning tasvirlaridagi umumiylik va farkni idrok orkali ajrata olish tezligi.

Maktabda o'rgatilmaydigan mashqlar. Yuqorida yechgan mashqga o'xshagan

topshiriqlar juda ko'p. Lekin shu vaqtgacha darslar jarayonida sizni ko'prok bitta, yagona to'g'ri javobga ega bo'lgan mashqlar bilan band qilib kelishgan. Avvalgi darslardan biridagi arifmetik katordagi yetishmayotgan sonni topish ham ana shunday yagona to'g'ri javob har doim ham bizni koniktirmaydi. To'g'ri javoblar har doim ham bizni koniktirmaydi. To'g'ri javoblar doim bir kancha bo'ladi va bu nimani kidirayotganligimizni va nima xakida o'ylayotganimizga bog'lik, xolos. Aynan shu holatlar yangiliklar, kashfiyotlar va buyuk o'zgarishlarning garovidir.

Ijodiy tafakkur nima? Konvergent va divergent fikr. Amerikalik olim Gilford intellekt hakida o'z karashlarini ilgari surib, bu yo'nalishda yaxshigina ishlar kildi. U ikki toifali tafakkurni farkladi: konvergent va divergent. Birinchi tafakkur bizga agar biror masalaning faqat bitta yechimi bo'lsa, kerak bo'ladi. Ikkinchi esa-o'ziga xos, noyob original yechim bo'lishiga sabab bo'ladi.

Shunday qilib, muommoning yechimini kidirishning ikki yo'li mavjud ekan. Ayrim odamlar har kanday masallaning bitta yechimi bor xolos, deb hisoblab, o'zlarida bor bo'lgan bilimlar hamda mantiqiy fikrlash kobiliyatlarini ishlatadilar, bu – ulardagi konvergent tafakkur hisoblanadi. Boshkalar esa aksincha, har kanday muammoni turli tomondan sharhlash va yechimni topishga harkat qilib, ko'pincha noyob fikrlar ustidan chikadilar. Bu – divergent tafakkuridir.

Quyidagi topshiriqlarga iloji boricha ko'p javoyular kidiring. Taklif etilayotgan predmetlarni kanday maksadlarda ishlatish mumkinligi xususida ko'plab o'ziga xos javoblar kidiring. Masalan, jundan to'kilgan paypokchani nima maksadlarga ishlatish mumkin!

- To'qilganini buzib tashlab, yangidan sharf qilib to'qish mumkin;
- Ilon chakib olganda jgut qilib tasma o'rniga ishlatish mumkin;
- Qo'lkop yoki bosh kiyim o'rnida kiyishi;
- Pul solib yurish uchun latta;
- Stol ustini artish mumkin;
- Teshik-tuynuklarni berkitish uchun, sovuk kirmasligi uchun;
- To'qish ignalari (spesalarni) solib ko'yish uchun qopcha;
- Uzumlarni qushlar yeb ketmasligi uchun va hakazo.

Fikrlash vazifalari boshqa kishilar tomonidan qo'yilganidagina va qo'yilgan vazifalar faqat tayyor formalarga asoslanib va boshqa kishilarning bevosita yordami bilan hal qilinayotganidagina ozmi-ko'pmi aktiv ravishda ishga solingan tafakkur nomustaqil tafakkurdir.

Tafakkurning mustaqilligini, uning boshqa kishilarning tafakkuridan to'la ravishda mustaqil va ajralgan tafakkur tariqasida tushunish yaramaydi, albatta. Tafakkurning mustaqilligi haqiqatga olib kelganidagina, odam o'zining fikrlash faoliyatida ilmiy asoslarga, progressiv tashabbuslarning hammasiga tayangandagina bunday mustaqillik qimmatga ega bo'ladi. Shu sababli tafakkurning mustaqilligi avtoritetni, obro'ni, nufuzni e'tirof etishni istisno qilmaydi. Tafakkurning mustaqilligi odamning o'z faoliyatida ilg'or fikrlarni, ulug' kishilar tafakkurining mahsullarini o'zlashtira va foydalana bilishda ham ifodalanadi. Mustaqil fikrlash ilg'or kishi uchun mo'tabar qo'llanmadir.

Fikrning mustaqilligi uning mahsuldorligi bilan chambarchas bog'langan.

Fikrning mahsuldorligi biron vaqt davomida biror jihatdan qimmatli bo'lgan va mustaqil ravishda vujudga keltirilayotgan fikrlarning miqdorida ifodalanadi. Tafakkurni biz sermahsul va kam mahsul yoki mahsulsiz tafakkur deb aytishimiz mumkin.

Agar odam muayyan bir vaqt ichida biror jihatdan qimmatli va yangi fikrlarni (masalan, ilmiy sohada) ko'p yaratayotgan bo'lsa, agar u ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan yangi nazariy va amaliy vazifalarni hal qilayotgan bo'lsa, bunday kishining tafakkurini biz sermahsul, original tafakkur deb ataymiz.

Tafakkurning tezligi qo'yilgan savolga uzil kesil javob olingan vaqt bilan belgilanadi. Albatta, bu vaqt oddiy tafakkur jarayonlarida ancha qisqa bo'ladi va murakkab tafakkur jarayonlarida uzunroq bo'ladi. Oddiy tafakkur jarayonlari shu bilan farq qiladiki, bunday tafakkur prosesslarida savollar qo'yilishi bilanoq darhol shu savollarning javobi kelib chiqadi. Shunday kishilar borki, ularda, murakkab fikrlash operasialari ham juda tez o'tadi. Bunday kishilarni hozirjavob, zehni o'tkir kishilar deb ataymiz. Ayrim kishilarda tafakkur

jarayoni sekinroq, o'tadi hatto oddiy tafakkur jarayonlarida ham bunday odamlar qo'yilgan savolga tayyor javobni birmuncha vaqt o'ylab turib javob beradilar, ba'zan savolni qaytarib so'raydilar. Tafakkurning tezligi bir qancha faktorlarga: fikrlash uchun kerakli materialning xotirada mustahkam o'rinish qolganligiga va shu materialni qanchalik tez esga tushira olishga, jumladan, assosiativ jarayonlarning tezligiga, odamdagi hislarning mavjudligiga, odamning diqqatiga, qiziqishiga, shuningdek, nerv sistemasining holatiga ham bog'liqdir. Tafakkurning tezligi odamning bilimlariga, ilmiga, mantiqiy formalarni va tafakkur qoidalarini qay darajada egallab olganligiga, fikrlash faoliyatining epchilligiga, fikrlash ko'nikmalarining qay darajada rivojlanganligiga bog'liqdir.

Tafakkurning tezligi faqat shu shartlarga bog'liq bo'lib qolmasdan, shu bilan birga, hal qilinishi lozim bo'lgan vazifaning xarakteriga, mazmuniga va qay darajada murakkabligiga ham bog'liqdir. Yuqorida aytib o'tilganidek, murakkab tafakkur jarayonlari ba'zan bir necha yil davom qiladi. Chunonchi, yuksak nerv faoliyatining asosiy muammolarini zo'r fikr ishlatib hal qilmoq uchun I. P. Pavlovga ko'p yillar kerak bo'ldi, Ma'lumki, Nyuton, Pavlov va boshqa ulug' kishilar o'z tafakkurlarining tezligi bilan farq qilar edilar (Lomonosov Nyutonni zehni juda o'tkir kishi deb aytgan edi). Ularning fikrlash ishi uzoqqa cho'zilib ketganligiga, fikrlash operasiylarining sustligi emas, balki mana shu ulug' kishilar hal qilgan muammolarning murakkabligi sabab bo'ldi. Agar ular hal qilgan vazifalarning kattaligini va ular erishgan natijalarning kattaligini e'tiborga olsak, ularning aqli naqadar tez ishlaganligiga taajjublanishimiz kerak. Odamdagi tafakkur jarayonlarining tezligiga asosan shu jarayonlarning muayyan bir vaqt ichida qanchalik sermahsul bo'lganligiga qarab baho beriladi.

## FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Karimov I.A. Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T.: «O'zbekiston» 1997.
2. Karimov I.A. «Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch». –T.: «Ma'naviyat» 2008.
3. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. –T.: «O'zbekiston» 2001.
4. Активные методы обучения педагогов и руководители учреждений образования. Тезисы докладов. –Perm, 1993.
5. Andreyeva G.M. Sosialnaya psixologiya. –M., 1998
6. Badmayev B.S. Psixologiya: kak yeye izuchit i usvoit. –M., 1997.
7. Badmayev B.S. Psixologiya i metodika uskorenogo obucheniya. –M., 1998.
8. Badmayev Metodika prepodavaniya psixologii M.: 2001.
9. Vvedeniye v psixologiyu: Uchebnik dlya vyssh.shkoly/Pod общ. red. A.V. Petrovskogo. –M., 1996.
10. Vozrastnaya i pedagogicheskaya psixologiya: Ucheb. posobiye dlya institutov /Pod red. M.V. Gomezo i dr. –M., 1984.
11. Galperin P.Ya., Talызina N.F. Formirovaniye znaniy i umeniy na osnove teorii poetapnogo usvoyeniya umstvennykh deystviy. – M.: 1968.
12. Gippenreyter Yu.B. Vvedeniye v obshuyu psixologiyu. – M.: 1996.
13. Davletshin M.G. Hozirgi zamon maktabining o'qituvchisi psixologiyasi. – T.: «O'zbekiston» 1999.
14. Davletshin M.G., Jalilova S.X. Oliy maktabda ta'lim jarayoni samaradorligining psixologik tomonlari. –T.: 2001.
15. Davыdov V.V. Vidы obobshcheniya v obuchenii. –M.: 1972.
16. Ilyasov I.I. Obucheniye studentov deyatel'nosti ucheniya //Formirovaniye uchebnoy deyatel'nosti studentov. – M.: 1989.
17. Klimov Ye.A. Psixologiya: Uchebnik dlya shkoly. –M.: 1997.
18. Lyaudis V.Ya. (red). Formirovaniye uchebnoy deyatel'nosti studentov. –M.: 1989.

- 19.Nishonova Z.T. Oliy maktab psixologiyasi. –T.: 2003.
- 20.Nemov R.S. Psixologiya: Uchebnik: V 3 kn. Kniga 1. Obshchiye osnovy psixologii. –M.: 1998.
- 21.Nemov R.S. Psixologiya. Kniga 2. Psixologiya obrazovaniya. –M.: 2005.
- 22.Ruhiyeva A.X. Psixologicheskiye osobennosti samoupravleniya uchebnoy deyatel'nostyu studentov. Avtoreferat. Dis. T.: 1993.
- 23.Taliziya N.F. Upravleniye prosessom usvoyeniya znaniy. –M.: 1984.
- 24.Taliziya N.F. Pedagogicheskaya psixologiya. Uchebn.posobiye. –M.: 2003.
- 25.Elkonin D.B. Psixicheskoye razvitiye v detskix vozrastax. –M.: Voronej. 1995.
- 26.G'oziyev E.. Oliy maktab psixologiyasi. «O'qituvchi» -T.:2004.
- 27.Goziyev E «Umumiy psixologiya» Toshkent «O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati» nashriyoti 2010 yil.
- 28.Nishonova Z, Komilova N «Psixogigiyena» Toshkent 2010
- 29.Jalilova S, Berdiyev G «Shaxsning psixik taraqqiyoti diagnostikasi» Toshkent 2009
- 30.WWW. Pedagog. O'z
- 31.WWW. Ziyonet. o'z.